

CONCENTIO

A CHSEC XIII. Országos Konferenciáján
elhangzott előadások

Concentio

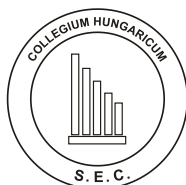
Concentio

A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae
Studiosorum Philologiae Classicae
XIII. országos konferenciáján elhangzott előadások

II. kötet

Piliscsaba, 2019. május 31.

Szerkesztette:
Juhász Daniella
Kerti Anna Emese

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása”
című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-19-0010) valósult meg.

A kötet a *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl*
című NKFI NN 124539 pályázat támogatásával jött létre.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2019

Felelős kiadó: Dr. Horváth László,
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Copyright © A szerzők, Eötvös Collegium, 2019

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-615-5897-26-9

A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.

1118 Budapest, Rétköz utca 55/A fsz. 2.

Felelős vezető: Szendy Ilona

Tartalomjegyzék

DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM
OFFICINA DE LADISLAO HAVAS NOMINATA

GACSAL Dóra

Sempronius Gracchus és a rabszolgasereg 9

BERECZ Gábor

Életkoradatok a Legio II Adiutrix feliratain:
kerekített életévek és a katonák mortalitása 19

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
TRES MONTES

VISEGRÁDI Renáta

A központosítás és a prózaritmus kapcsolata:
*cursus*ok Coluccio Salutati állami leveleiben 37

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
OFFICINA FÖRSTERIANA

BÁN Katalin

Az orvosi és a filozófiai hatáskörbe tartozó *insania* jelensége
Seneca prózai munkáiban 53

JANOVICS Anna	
A hajnal mint Istenalak a római és görög kultúrában	65
KAPI Péter	
Tiberius druidák ellen hozott rendelkezése az irodalmi források tükrében	112
MAJOROS Máté	
Egy reneszánsz dialógus forráskérdései – Párhuzamok Johannes Herold Dialógusa és Wolfgang Lazius történeti műve között	124
ORMOS Bálint	
<i>„S most ne arról beszéljessünk, ki hogyan élhet jól otthon, hanem milyen hozzáállást kell gyakorolnia, tekintettel a jólét megszerzésére és megtartására...”</i> – A birtok- igazgatás epikureus tantétele a római kultúrtörténetben	147

DEBRECENI EGYETEM

OFFICINA DE LADISLAO HAVAS NOMINATA

Sempronius Gracchus és a rabszolgasereg*

A rabszolgaság létjogosultságát az ókori szerzők többnyire nem kérdőjelezték meg, a társadalmi berendezkedés velejárójának, elfogadott intézményének tekintették.¹ A rabszolgaság annyira hozzátartozott az antikvitás mindennapjaihoz, hogy a rabszolgafelkelések során ideig-óráig hatalmi pozícióba jutó felkelő rabszolgák sem tudták nélküle elképzelni a társadalmat.²

A római jog szerint a rabszolgák jogtárgynak³ számítottak, gazdasági aspektusból megközelítve pedig gyakran beszélő eszköznek nevezték őket, egy sorba helyezve a rabszolgákat az igavonó állatokkal

* A tanulmány egyes részei a XXXIV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott dolgozatban is szerepeltek. A jelen, átdolgozott és bővített forma az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Eklatáns példája ennek Aristotelés *Pol.* I. 1-8.

² Eunus, az első szicíliai rabszolgafelkelés vezetője maga is láncra verve dolgoztatta fegyverkészítőit, maga is rabszolgákat tartott. Diod. *Bibl. Hist.* 1-26.

³ FÖLDI–HAMZA 2011, 212.

és a földműveléshez szükséges eszközökkel.⁴ Mindazonáltal a rabszolgartatók szinte abszolút hatalmi helyzete (*dominica potestas*) ellenére gazda és rabszolga viszonya sokféle lehetett, bensőségestől a megfélemlítésen alapulóig.⁵ A rabszolgartatók gondolkodásához hozzátartozott, hogy a hűséges rabszolga ideálként jelent meg, általános vélekedésük szerint a rabszolgákkal szembeni erőszak és a félelemkeltés elengedhetetlen volt,⁶ hiszen úgy vélték, hogy ezzel biztosíthatják rabszolgáik nagyobb hűségét.⁷ Az római állam pedig a rabszolgák és uruk közötti köteléket egészen a *principatus* koráig – a rabszolgák védelmének céljából – nem szabályozta. A kora császárkorban azonban már feltűnnek a társadalmi csoport tagjainak védelmére irányuló törekvések, és a jogi szabályozás hatást gyakorolhatott a *dominus-servus* ősi kapcsolatra.⁸ Ez a folyamat pedig a rabszolgartató elit bizonyos részének rosszallását válthatta ki. A jogi szabályozás mellett a *principatus* idején a filozófiában is megjelenik a rabszolgák emberi lényként való interpretálása, amely már változást jelent a köztársasághoz képest, miként az Seneca erkölcsi leveleiben is tükröződik.⁹

⁴ Varro *R. R.* 1. 17. A rabszolgaság léte a rómaiakat gyakorlati aspektusból érdekelte: gazdasági téren szakírók – Varro, Cato és Columella is foglalkoznak az intézménnyel, véleményük pedig információt szolgáltat a társadalmi csoportról kialakult általános vélekedésről.

⁵ A szökött rabszolgákat gyakran tetoválással, billogokkal vagy nyakperekkel jelelték meg. Takács 2016, 59. TAKÁCS – GACSAL 2016, 54–68. Scipio Africanus és Vespasianus is maguk mellett tartották hőn szeretett rabszolgáikat. *Val. Max.* 6.7.1.; *Suet. Vesp.* 3.

⁶ Cic. *Para. Stoic.* 5.41.; Cic. *de Off.* 2.24. Vö. Joshel 2012, 214–240.

⁷ Erre utal Propertius megjegyzése is miszerint: „*maioresque timens servus habere fidem*” *Prop.* 3. 6. 6. Ennek értelmében, ha a *dominus* úgy látta jónak, többszörösen visszaeső szökött rabszolgáját birtokán akár keresztre is feszíthette.

⁸ Watson 1983, 53–54. Vö. GARDNER A rabszolgák és uruk kapcsolatához lásd Bradley 1987 és 1994.

⁹ Sen. *Ep.* 47. 1. 5. 10–12. 17.

A rabszolgákat a rómaiak az élet minden területén alkalmazták. Ez alól talán csak egyetlen kivétel volt: a hadsereg.¹⁰ A rabszolgák alkalmazását a római hadseregben mind a szokások, mind a törvény ellenezte.¹¹ A kedvezőtlen megítélés ellenére időről-időre szép számmal akadtak olyan rabszolgák, akik katonai szolgálatot teljesítettek. Mariusszal kapcsolatban olvashatjuk, hogy a rómaiak törvényeivel és a szokásokkal szembe menve a hadvezér rabszolgákat sorozott be hadseregébe. Többek között Augustus is engedte katonáskodni a szabadon bocsátott rabszolgákat. Erre került sor egy római tűzvészkor, valamint egy a római gabonaár drágulása miatt kialakult zendülés esetében. Felszabadításuk után rabszolgákat állított katonának Illyricumban és a Rajna mentén is, azzal a kikötéssel, hogy nem szolgálhattak együtt a szabadon született személyekkel. Később, Marcus Aurelius uralkodása során szintén képeztek ki katonai szolgáltra rabszolgákat.¹²

Egy ilyen helyzetre adódott példa a második pun háború (Kr. e. 218–201) során. Az Itália déli részén zajló harcok nehéz helyzetbe hozták Rómát. A Trasimenus-tavi katasztrofális csatavesztést követően Cannaenál a rómaiak még súlyosabb vereséget szenvedtek Hannibál csapataitól. A nagyarányú emberveszteségek ellenére Róma nem adta fel a küzdelmet. Lucania és Bruttium kézben tartása mindkét fél számára létfontosságú volt, ugyanis a pun utánpótlás általában ide érkezett. Cannae után került sor arra, hogy a csapatokat ért súlyos

¹⁰ Plin. *Ep.* 10. 19–20.

¹¹ *Dig.* 49.16.11 és 18. A szokásra utal Plutarchos is: Plut. *Mar.* 9. Silver kitér arra, hogy az elsődleges ok, amiért egy rabszolga nem lehetett római katona, mert nem szolgálhatott két úrnak. Sem az erkölcsök, sem a törvények nem engedték ebből kifolyólag, hogy *sacramentum militare*t tegyen. vö. SILVER 2016, 203–240.

¹² Plut. *Mar.* 9. Suet. *Aug.* 25. SHA *Aurel.* 21. 6. Hasonló történetekhez: Macr. *Sat.* 1. 11. 30–34.

veszteségek miatt a Tiberius Sempronius Gracchus¹³ vezénylete alá tartozó hadsereg kiegészítésének céljából rabszolgákat soroztak be és *volones*nek, vagyis önkéntesnek nevezték el.¹⁴ Livius beszámolója szerint a hadvezér azzal bátorította őket, amennyiben győznek, szabadságukat kapják jutalmul. Ígéretét Sempronius Gracchus betartotta, és a Beneventum környékén vívott több győztes ütközet után a rabszolgák elnyerték felszabadulásukat az államtól.¹⁵

A római irodalom három különböző korszakában élő három szerző, Titus Livius (Kr. e 59 - Kr. u. 17), Florus¹⁶ (Kr. u. 2. század) és Ambrosius Theodosius Macrobius (Kr. u 4-5. század) által megörökített epizód lényegi elemei megegyeznek, a történetet feljegyző ókori szerzők bemutatása között azonban különbségek figyelhetők meg, amelyek fényt vethetnek a szerzők rabszolgákkal kapcsolatos véleményére is.¹⁷ Livius és Macrobius ugyanis negatív megjegyzések nélkül, míg Florus meglehetősen kedvezőtlen beállításban mutatja be ezt az epizódot. Florusszal ellentétben sem Liviusnál, sem Macrobiusnál nem tapasztalhatunk semmilyen negatív kitétel Róma ilyen eljárásával vagy magukkal a rabszolgákkal kapcsolatban. Livius beszámolója szerint: „állami pénzen nyolcezer, fiatal, jó erőben levő rabszolgát

¹³ Sempronius Gracchus 216-ban *aedilis curulis*, majd *magister equitum* volt. *Consul* tisztséget 215-ben töltött be. Seregében, a dél-itáliai hadjárat során számos rabszolga harcolt. Sikerei és a *beneventumi* győzelem után, Kr. e. 213-ban törbe csalták és megölték.

¹⁴ Elnevezésükre utal a Historia Augusta is: *Instante sane adhuc pestilentia et deorum cultum diligentissime restituit et servos, quemadmodum bello Punico factum fuerat, ad militiam paravit, quos voluntarios*. SHA Aurel. 21. 6.

¹⁵ Liv. 24.16.

¹⁶ Teljes nevét illetően nincs konszenzus a szakirodalomban. Havas László szerint neve Publius Annius Florus. HAVAS 2011, 82.

¹⁷ Az epizódról beszámol még Valerius Maximus (Val.Max. 5. 6. 8.; 7. 6,1.) és Frontinus (Front. *strat.* IV. 7, 24.) is. Míg előbbi kitér arra, hogy a háború vitte rá a várost arra, hogy a rabszolgákat alkalmazzák a hadseregben, Frontinus néhány gyáva rabszolgáról számol be művében.

vásároltak és fegyvereztek fel, de előbb egyenként megkérdezték őket, akarnak-e hadiszolgálatot vállalni. Szívesebben választották a sereg gyarapításának ezt a módját, holott alkalmuk lett volna ennél csekélyebb összegért kiváltani fogságba esett katonáikat.”¹⁸

Livius tehát elmondja, hogy a rabszolgákat megvásárolták, valamint megkérdezték tőlük, akarnak-e hadiszolgálatot vállalni. Arról is beszámol, hogy a város vezetői szívesebben választották a sereg gyarapításának ezt a módját, semmint, hogy ennél kisebb összegért kiváltsák a cannae-i csatában fogságba esett római katonákat. Minden bizonnyal Livius volt a mintája Macrobius beszámolójának is „bár a foglyokat kevesebbért is ki lehetett volna váltani, az állam mégis inkább szolgákra bízta magát e nagy veszedelem közepette”.¹⁹ A Kr. u. 5. században alkotó szerző esetében – hasonlóan forrásához, Liviushoz – nem tapasztalunk negatív megjegyzést sem az eljárással, sem a rabszolgákkal kapcsolatban. Ellenkezőleg, éppen egy olyan fejezetben olvashatjuk Macrobius megjegyzését, amelyben a rabszolgák közjó érdekében kifejtett erőfeszítéseit taglalja. Az epizód elhelyezése ebben a fejezetben azt mutatja, hogy a rabszolgák ilyen jellegű alkalmazásában Macrobius nem talált kivetnivalót.

Ehhez képest Florus bemutatásában az a helyzet, amelynek során Rómának a rabszolgák alkalmazása mellett kellett döntenie, szűgyen-teljes. A Ti. Sempronius Gracchus történet Florus tolmácsolásában így hangzik: „arra is volt bátorsága, hogy Sempronius Gracchus vezetésével végigüldözze Lucanián, és hátba támadja a menekülő

¹⁸ „et aliam formam novi dilectus inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo milia iuvenum validorum ex servitiis prius sciscitantes singulos, vellentne militare empti publice armaverunt. hic miles magis placuit cum pretio minore redimendi captivos copia fieret” Liv. 22.57.11-12.

¹⁹ „...ad Cannas quoque victis Romanis octo milia servorum empti militaverunt cumque minoris captivi redimi possent, maluit se res publica servis in tanta tempestate committere” Macr. Sat. 1. 11. 31. Ford. TÓTH Orsolya

ellenfelet, habár akkor – micsoda szégyen! -rabszolgákból álló sereg élén vívta harcát városunk: mert a sok csapás e végső lépésre is rávette.”²⁰ Bár Florus a győztes sereg vitézségét a továbbiakban elismeri, mégis szükségesnek látta kiemelni, hogy Róma számára nem volt más lehetséges út, sőt, ezek a napok lehettek volna az *Urbs* végső napjai, „amikor olyan siralmasan és kétségbeejtően álltak a dolgok, hogy azt sem lehetett tudni, mi lesz Itália sorsa”.²¹ Ez vezette a szégyenteljes tettehez, hogy rabszolgák segítségét vette igénybe a gyűlölt ellenség, Hannibál ellen. Mindazonáltal Florus elhallgatja az olvasója elől azt a fontos információt, miszerint megvolt Rómának a lehetősége arra, hogy csekélyebb összegért kiváltsa a római polgárokat, mégis a *servi* alkalmazása mellett döntött a *senatus*. Florus elbeszélése láthatóan eltér a liviusi mintától, annak ellenére, hogy a szakirodalom az Augustus-kori szerzőt jelöli meg műve fő forrásának.²²

A fentiekből úgy tűnik, hogy a Liviusnál olvasható változathoz szellemiségében Macrobius áll közelebb, Florus valamelyest elszakad a liviusi bemutatástól. Ennek az eltérésnek az egyik lehetséges magyarázata, hogy az említett szerzők más-más módon vélekedtek a rabszolgaság intézményéről. Macrobiusnál az ominózus szövegnek a mű struktúráján belüli elhelyezkedése egyértelműen mutatja az auctor állásfoglalását, miközben Livius és Florus esetében a történet szerkesztése utal arra.

Livius hatalmas történeti munkájának nagy része, így a rabszolgaháborúkat tárgyaló eseményekről szóló könyvek elvesztek, így a liviusi rabszolgakép nehezen rekonstruálható. Mivel azonban a

²⁰ „...ausus et Sempronio Graccho duce per Lucaniam sequi et premere terga cedentis, quamvis tum – o pudor – servili pugnaret exercitu; nam hucusque tot mala compulerant” Flor. 2. 6. (Ford. HAVAS László)

²¹ Flor. 2. 6. Ford. HAVAS László

²² Erre az ellentétre utal a latin szövegekben felismerhető különbség is. A Florus által használt „o pudor” kifejezés ugyanis meglehetősen negatív értelemmel bírt a rómaiak körében, amely Liviusnál nem szerepel.

nagy terjedelmű *Ab Urbe Condita* több helyen is említ rabszolgákat, e társadalmi csoport liviusi megítélésére tehetünk óvatos kísérletet. A töredékesen ránk maradt munkában viszonylag kevés a rabszolgákra vonatkozó negatív ábrázolás. Liviusnál ráadásul több olyan történetet is találunk, amelyben egyes rabszolgák pozitív szerepet játszanak. Közismert az a történet, amely szerint a Tarquiniusok elűzését követően a Rómában szerveződő királpárti összeesküvést egy rabszolga leplezi le a római *magistratusok* előtt.²³ Szintén rabszolga árulásának köszönhetően derül fény a római polgárokat mérgező matrónák összeesküvésére.²⁴ Rabszolga leplezte le a Forum körüli tüzeseteket okozó campaniai nemeseket, illetve a Capuában rómaiak táborát felgyújtani készülő Blossius fivéreket és társaikat.²⁵ E helyek ismeretében aligha lehet Livius rabszolga-interpretációját rosszállónak tartani, még ha az elveszett felkelésről szóló részek vizsgálatának hiányában nem tudunk teljes képet formálni a liviusi rabszolgákról.

A Kr. u. 4–5. században a Római Birodalom szellemi életében tetten érhető az a tendencia, amely a római klasszikusok újrafelfedezésével, újraolvasásával írható le. Ennek egyik legfontosabb képviselője Macrobius volt.²⁶ A művében szereplő témák a római kultúra sok elemét ölelik fel, köztük a rabszolgaságot is. A szerző hosszasan, a *Saturnalia* 1.11 fejezetében foglalkozik ezzel a társadalmi réteggel. Macrobius elsődleges célja – ahogy arra a szakirodalom is rávilágít – az volt, hogy a társadalmi csoportot minél jobb színben láttassa művében. A fejezetben Macrobius ugyanis hosszasan értekezik a rabszolgák érényeiről, hűségese mivoltukról. Egyértelművé teszi a rabszolgák emberi

²³ Liv. 2. 3–5.

²⁴ Liv. 8. 18.

²⁵ Liv. 26. 27. és Liv. 27. 3. De Livius, Tacitus, Plinius és Suetonius mellett Velleius Paterculus művében is feltűnnek hűségese rabszolgák. Vel. 2. 19. Igaz, a proskribált urakkal szemben a rabszolgák hűségét csekélynek minősíti. Vel. 2. 67.

²⁶ Macr. *Sat.* 6.9.9.

mivoltát, sőt számos példát hoz arra, hogy e társadalmi csoport egyes tagjai olykor kiváló jellemmel rendelkeztek.²⁷

Florus esetében ennek épp ellenkezőjét tapasztalhatjuk az *Epitomé* olvasása során.²⁸ Az *Epitomé*, amely Róma háborúi köré rendezte a maga narratíváját, egy fejezeten keresztül tárgyalja a rabszolgafelkeléseket. A rabszolgafelkelésekről szólva a következőkről informál: „*Ki tűrhetné azonban nyugodt lélekkel, hogy népünk, a nemzetek ura rabszolgákkal hadakozzék?*” Csak Licinius Crassusnak sikerült kiköszörülni a „*rómaiak becsületén esett csorbát*”, amit a Spartacus ellen vívott háború okozott Rómában, sikereik miatt a szerző „*szégyenében pirul*”, hiszen a rabszolgaháborúk szörnyű szégyent hoztak a római népre. A florusi rabszolgakép szerint tehát a társadalmi csoport tagjai az emberiség legaljai, a legszörnyűbb gonosztevők voltak,²⁹ akiknek katonai helytállása sem változtat azon a tényen, hogy hadseregben történő alkalmazásuk szégyenfoltot ejtett Róma becsületén. Florus esetében szó sincs a rabszolgák kedvezőbb megítéléséről, inkább az ismert, s korábban említett köztársasági tradíció jelenik meg. Ennek jelei figyelhetők meg a Ti. Sempronius Gracchus által vezetett harcok interpretációjában is.³⁰ A Florus által felvázolt kép a rabszolgákról meglehetősen emlékeztet a köztársasági általános vélekedésre. Rövid művében, ha el is ismerte a rabszolgák katonai sikerét, és Sempronius

²⁷ Macrobius maga hívja fel a figyelmet arra, hogy ebben a megközelítésben Seneca Luciliushoz írt 47. levele áll példaként előtte. *Macr. Sat.* 1.11.7–15. *Sen. ep.* 47. A szerző rabszolgák iránti szembetűnő szimpátiájára a szakirodalom sem talált egyértelmű magyarázatot. Vö. TóTH 2012, 105.

²⁸ Havas annak ellenére, hogy a rabszolgafelkeléseket már vizsgálta, a Sempronius Gracchus féle rabszolgasereg megítélésére nem fordított különösebb figyelmet. HAVAS 1992, 94–98.

²⁹ „(...) *quippe cum servi militaverint, gladiatores imperaverint, illi infimae sortis homines, hi pessumae auxere ludibrii calamitatem.*” Flor. 3. 20. Ford. HAVAS László

³⁰ Mindenekelőtt az, hogy Florus narrációjában Gracchus a „rabszolgákból álló sereg élén” vívta csatáit a punok ellen Dél-Itáliában, Livius és Macrobius felszabadított rabszolgákról beszélnek, akiket önkénteseknek (*volones*) neveznek.

Gracchus parancsnoksága alatt tanúsított bátorságukat, mégis szegyeteljesnek ítélte meg alkalmazásukat a római hadseregben. A másik két szerző esetében nem tapasztalhatunk ilyesfajta megnyilvánulást.

A rabszolgákról, mindenekelőtt a Gracchus rabszolgaserege által vívott háborúról kialakított látásmód vélhetően a három szerző eltérő alapkoncepcióját jelzi. Tudjuk, hogy mindhárom szerző legfontosabb feladatának a római történelem bemutatását, a római nép dicsőségének megörökítését tartotta, annak reprezentálása viszont különbözően történt. Érdekes módon jelenik meg ez Macrobius munkájában. A késő antik szerző célja az volt, hogy a római kultúra hagyományos értékeit rendszerezze, azokat átmentse az utókor számára, miközben saját értékrendje mentén szelektálta is, hogy mit tartott értékesnek az ősi tradíciók közül. A rabszolgákról kialakított dialógusban Evangelus az, aki a köztársasági hagyományokat képviseli; ő az, aki gyalázkodó megjegyzéseket tesz a rabszolgákra. Beszélgetőtársa Praetextatus pedig egy humánusabb megközelítés megtestesítője. A fejezetből megtudhatjuk, hogy Macrobius elveti az ősi felfogást, miszerint a szolga beszélő eszköz.³¹

Florus egyik szándéka az lehetett, hogy felhívja a figyelmet a *virtus* hiányára és a tradíciók elhanyagolására, amely immoralitáshoz vezet. A köztársasági hagyományok és a *virtus* bemocskolását illusztrálhatta számára a rabszolgák alkalmazása a római hadseregben.³² Az *Epitomé* szerzője vélhetően a hanyatlástól féltette Rómát, amelynek jelét ő maga az antik tradíciók elhanyagolásában látta, tehát a *virtus Romana* letűnésében, s igyekezett erre kortársainak figyelmét is ráirányítani. Ennek megelőzésére művében Liviustól (és Macrobiustól) eltérő narrációt alkalmazott, remélve, hogy olvasóközönségére ilyen módon is hatást gyakorol.

³¹ TÓTH 2012, 104.

³² HAVAS 2011, 103. Ennek okán térhetett ki a gyáva rabszolgákra Florus kortársa, Frontinus is. Vö. Front. *strat.* IV. 7, 24.

Bibliográfia

- ADAMIK Tamás, *Római irodalom*, Pozsony, Kalligram, 2009
- Alan WATSON, *Roman Slave Law and Romanist Ideology*, Phoenix 37/1 (1983), 53–65.
- FÖLDI András – HAMZA Gábor, *A római jog története és intéstitúciói*, Bp, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2011.
- HAVAS László, *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- HAVAS László, *Rabszolgafelkelések Rómában és a szövegkritika*, Antik Tanulmányok, 36. (1992), 94–98.
- Jane F. GARDNER, *Slavery and Roman Law = The Cambridge World History of Slavery*, szerk. Keith BRADLEY – Paul CARTLEDGE, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
- Keith BRADLEY, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Keith BRADLEY, *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*, Oxford, Oxford University Press, 1987.
- Michael VON ALBRECHT, *A római irodalom története I-II*, Bp., Balassi Kiadó, 2003.
- Morris SILVER, *Public slaves in the roman army: an exploratory study*, Ancient Society 46. (2016), 203–240.
- Sandra R. JOSHEL, *Slavery and Roman Literary Culture = The Cambridge World History of Slavery*, szerk. Keith BRADLEY – Paul CARTLEDGE, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, 214–240.
- TAKÁCS Levente – GACSAL Dóra, *A római rabszolgaság* Korall 63. (2016), 54–68.
- TAKÁCS Levente, *A római rabszolgák színe*, Ókor 15/3. (2016), 55–60.
- TÓTH Orsolya, *Marcobius és a sarkalatos erények*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

Életkoradatok a Legio II Adiutrix feliratain: kerekített életévek és a katonák mortalitása

A pannoniai *Legio II Adiutrix* alakulatát nagyjából 20 évvel a felállítást követően helyezték Aquincumba (Budapest, III. ker., Óbuda),¹ és a római uralom végéig ez is maradt az állandó táborhelye, tehát a régiónk történetében fontos szerepet játszott. Szerepe azonban nem csupán Pannonia védelmében és igazgatásában volt meghatározó, hanem a Római Birodalom hadtörténete és politikatörténete

¹ A Kr. u. 68-69-es polgárháború idején a Nero által ravennai flottakatonákból szervezett legio a küzdelemből végül győztesen kikerülő Vespasianustól kapott *aquilát*. Germania Inferiorba, a batavusok felkelésének leverésére vezényelték, majd azt követően, Kr. u. 71-ben Britanniába helyezték át a csapatot. Itteni ismert állomáshelyei Lindum, majd Kr. u. 78-tól Deva voltak. Utolsó táborá talán Pinnata Castra lehetett. Domitianus dák háborúja idején, Kr. u. 85-86 során vezényelhettek a Szerémség területére egyidőben a I adiutrix-szal. (ld. Mócsy, 1974./I. 91.) Ekkori táborhelyeik ismeretlenek számunkra, az általunk vizsgált csapat talán Moesiában harcolt. Kovács Péter szerint Kr. u. 89-ben kerülhetett Aquincumba egy pannoni csapatátrendezés keretében. – ld.: FPA II. 171.

szempontjából is, mert a legio egészében vagy vexillatiói (különítményei) révén részt vett a birodalom legfontosabb háborúiban és polgárháborúiban is. A csapat történetét csekély számú auctorforrás mellett alapvetően a feliratok segítségével tudjuk megrajzolni. Ezek a legio történetének különböző korszakaiból eltérő arányban maradtak fenn. Jelenleg összesen 461 db feliratos emlékünks van.² Ezeket már egybegyűjtöttem és katalógusba rendeztem. E feliratok a császárokat képviselő hatóságoktól, a legio parancsnokaitól, tisztjeitől, katonáitól, vagy síremlékek esetében a hozzátartozóktól: bajtársaktól vagy családtagoktól származnak. Szövegeik változó mennyiségű adatot tartalmaznak. A katonák, illetve veteránok síremlékein például az állítók általában közlik az elhunyt életkorát, esetenként a szolgálati éveinek számát és az elhalálozás körülményeit is: okát, helyét, aktív katonák esetében pedig maga a felirat lelőhelye is utalhat a körülményekre.

A tanulmány keretében ezeket az adatokat vizsgálom, és vonok le belőlük következtetéseket. Az életkoradatok már önmagukban is érdekesek lehetnek: Mócsy András már egy 1963-ban megjelent tanulmányában megfigyelte, hogy a feliratokon megadott életkoradatok között feltűnően magas arányban szerepelnek az ötre végződő,

² A gyűjtés a rendelkezésünkre álló feliratkatalógusok és adatbázisok alapján történt: *Corpus Inscriptionum Latinarum* III., *Die römischen Inschriften Ungarns* Bd. 1-5, DOBÓ Á.: *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes edito quarta aucta et emendata*, Budapest, 1975., P. Kovács, *Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum*, Budapest – Bonn, 2005., *Tituli Aquincenses*. Budapest, 2009-2011. A. ŠAŠEL - J. ŠAŠEL, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*. Ljubljana, 1963. Ugyanők: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*. Ljubljana, 1978. Ugyanők: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*. Ljubljana, 1986., *Roman military diplomas* vol. 1. *L'Année Épigraphique*, *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, *Die Bilddatenbank Ubi Erat Lupa*, *Epigraphic Database Rome*.

illetve a kereken tízzel osztható számok, amiből arra a következtetésre jutott, hogy gyakran kerekítették ezeket az adatokat, vagyis nem pontosan közölték, illetve nem pontosan ismerték az életkor valós számát.³ Az én kérdésem az, hogy érvényesnek tekinthető-e mindez a katonaságra is. A római hadseregben ugyanis a sorozáskor a katona bemondása alapján bejegyezték annak életkorát, azt követően pedig pontosan nyilvántartották a szolgálati évei számát.

A másik kérdés, ami az életkoradatok alapján vizsgálható, hogy mennyire volt veszélyes választás katonának lenni. A katonák a hadjáratok során viszontagságos helyzetekbe kerülhettek, nélkülözésnek voltak kitéve, fegyveres harcokban megsérülhettek, életre szóló maradandó károsodásokat szenvedhettek, életerős korukban eleshettek, megfutamodás esetén a parancsnok végső esetben megtizedelhetette őket. A kérdés, hogy kiolvasható-e valami e speciális foglalkozási ártalmakra vonatkozóan a legio elhunyt katonáinak életkoradataiból és elhalálozási körülményeiből, és ha igen, akkor mi. Jelen tanulmány e két kérdést, az életkor kerekítésének problémáját és a katonai szolgálat veszélyességét vizsgálja.

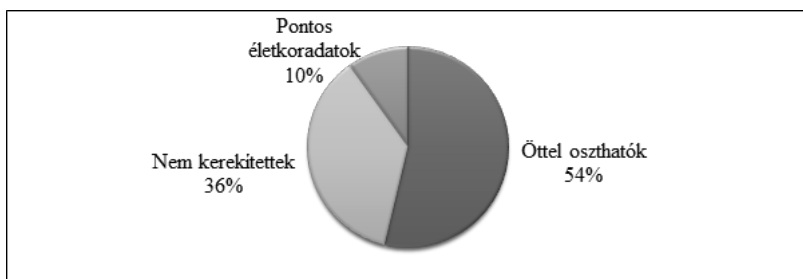
Az életévek száma kerekítésének problémájához

Mócsy András 1963-ban megjelent tanulmányában már maga is mások korábbi vizsgálataira hivatkozik, és a kerekítések arányával, illetve a kerekítés okaival is foglalkozik. Megfigyelt néhány tendenciát is: a 20 év alattiaknál szinte elhanyagolható, míg a 20. életév felett már sokkalta gyakoribb az életévek kerekítése. Ennek okát egész egyszerűen abban látja, hogy elfelejtették azt. Ez utóbbit jól igazolja két korabeli kimutatás, mely Itália száz évnél idősebb lakosait listázta: id. Plinius (73%) és trallesi Phlegon (77%) is jelentős

³ Mócsy András, *Az életkor ismerete a Római Birodalomban*, Antik Tanulmányok, 1963, 201.

aránnal adatolta a kerekített életkorú száz év felettieket. A szerző tárgyalja azt is, hogy elviekben a katonáknak – évente történő zsoldfizetésük, besorozási életkorminimumuk, és leszereléshez számolt szolgálati minimumuk okán – sokkal inkább tisztában kellett volna lenniük saját életkorukkal.⁴

Saját adatbázisomat összevetve Mócsy adataival és következtetéseivel a következőket állapítottam meg: az idevágó 125 felirat összesen 162 életkoradatot tartalmaz (a feliratokon ugyanis hozzátartozók adatai is szerepelnek). A 162 személyből 87 személynek – tehát több mint a felének - ötösrre vagy 10-zel maradék nélkül osztható számra végződik az életkora.

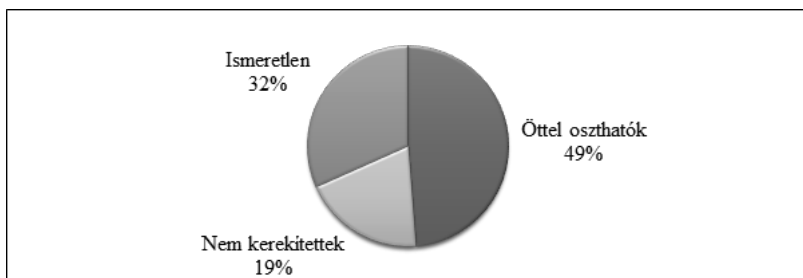
1. ábra: Az életkoradattal ellátott feliratok aránya a legio II adiutrix epigrafikai anyagában.⁵

Mócsy András következtetését illetően, hogy ti. az idősebbek kevésbé emlékezhettek

pontos életkorukra, szintén hasonlóak a vizsgálati eredményeim: a veteránok esetében 41 személyből 20-nál gyaníthatóan kerekítettek, 13 esetben pedig egyáltalán nem is közöltek életkoradatot. Mindössze 8 esetben volt kerekítetlen a szám.

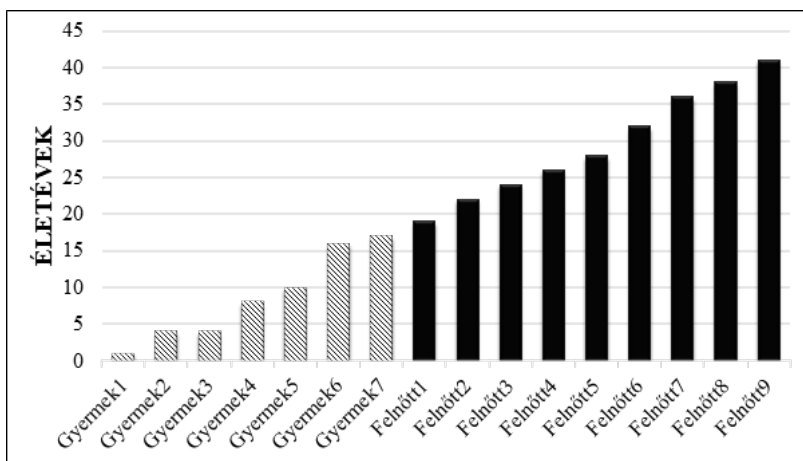
⁴ Mócsy, 1963, 201.

⁵ A diagram saját számítások alapján készült.

2. ábra: A veteránusok kerekített életkoradatai.⁶

16 személy esetében találtam pontos életkort (mely alatt azt értem, hogy év, hónap és nap is szerepel a sírkövön). Mócsyt igazolja, hogy ebből a 16-ból 7-en gyermekek, de a maradék 9 felnőtt közül is 41 éves a legidősebb, az átlagos életkoruk azonban ennél jóval alacsonyabb, mindössze 20,38 év.

3. ábra: A pontos életkoradatok megoszlása.⁷

⁶ A diagram saját számítások alapján készült.

⁷ A diagram saját számítások alapján készült.

Az összevetés alapjául szolgáló tanulmány az életévek kerekítésének problémáját az idő függvényében is tárgyalja: noha vitás, hogy pontosan mikor, melyik uralkodó vezethette be az anyakönyvezést, a tanulmány szerzője is – más kutatásokra hivatkozva – a II. század végére vonatkozóan a kerekített életév adatok csökkenéséről számol be.⁸ A legio II adiutrix esetében ez szintén igazolható: összesen 59 felirat 66 személyének életkora nem kerekített, s ezen feliratok közül 36 biztosan Kr. u. 150 utáni, míg további 14 esetében a datálás nem túl pontos: csupán az bizonyos, hogy II. századiak, s így akár ezek is lehetnek a század második felére adatolhatók.

A pontossághoz persze az is hozzátartozik, hogy a kerek számra végződő életkorban elhunytak között természetesen olyanok is vannak, akik valóban kerek évet éltek, tehát nem kerekített az életkoruk. Ezek aránya azonban alapvetően nem lehet más, mint az 1-re, 2-re, 3-ra stb. végződő számú életkorban elhunytak adatai. A magyarázatot pedig annyiban pontosíthatjuk, hogy a síremlékeken – mivel azt a hozzátartozók állították, vagy legalábbis az életkor számát ők vésték vagy vésették be a már korábban csináltatott (*vivus fecit*) síremlékre, csak azt állíthatjuk, hogy ők nem tudták a pontos életkort, vagy nem tulajdonítottak neki jelentőséget.

A síremlékeken az elhunyt katonák életkora mellett nem ritkán a szolgálati éveik számát is feltüntették. Az eseteket megvizsgálva megállapítható, hogy ezeknél nem merül fel a kerekítés gyanúja. Ez ugyancsak Mócsy általánosan tett megállapításait erősíti meg. A legióknál pontos nyilvántartást vezettek a katonákról, és azok szükség esetén tájékozódhattak ezekről. A katonaságnál eltöltött hosszú időszak tehát nem járulhatott hozzá az életkor számontartásnak pontatlanságaihoz.

⁸ Mócsy, 1963, 202–203.

A katonai szolgálat veszélyessége

A ripa Pannonica stratégiaiul kulcsfontosságú helyén, Aquincumban állomásozó legio II adiutrix mindvégig komoly háborús fenyegetésnek volt kitéve. Különösen súlyos barbár támadás érte a táborát a markomann-kvád-szarmata háborúk idején. Védelmi feladatain túlmenően a csapat vagy a vexillatiói részt vettek a Római Birodalom távoli területein folyó háborúiban és polgárháborúiban is, így többek között:

Traianus második dák háborújában (Kr. u. 105–106) már a legio II adiutrix is részt vett. A császár parthus hadjáratában (Kr. u. 113–117) szintén harcolt, ahonnan Kr. u. 118–119-ben tért vissza Aquincumba.⁹

A legio katonái küzdöttek Kr. u. 118-ban az Alföldön élő iazygok ellen, Antoninus Pius idején Afrikában a mórok ellen, Kr. u. 162–166 között pedig Lucius Verus oldalán a Tigris és az Eufrátesz környékén a parthusok elleni küzdelmekben is.¹⁰ A markomann-kvád-szarmata háborúk idejére keltezhető a szlovákiai Trencsény vársziclájába vésett felirat, amelyben a legio M. Valerius Maximianus vezette vexillatiója hagyott emléket magáról.¹¹

A legio részt vett Septimius Severus Pescennius Niger elleni polgárháborús hadműveleteiben, illetve harcolt a császár parthus hadjárataiban is. Kiemelt szerepet töltött be Severus támogatásában, jól bizonyítja ezt a nevének ezidőben adományozott *pia fidelis* kitüntető jelzője is. E legio támogatásával zajlottak a Rajnánál Caracalla alamannok és keleten a parthusok elleni hadműveletei is, illetve a Severus Alexander idején dúló perzsák elleni háborúban is szerepet kapott a legio.¹²

⁹ FPA II. 176–177., illetve Mócsy, 1974/1, 97–102.

¹⁰ FPA II. 181–193., illetve Mócsy, 1974/2, 7.

¹¹ FPA III. 284–299. & CIL III., 13439.

¹² FPA IV. 180–182., illetve Mócsy, 1974/2, 28–31.

Maximinus Thrax szarmata-dák konfliktusaiban, illetve itáliai akcióiban igazolhatóan, majd III. Gordianus oldalán a perzsák ellen valószínűsíthetően harcolhattak a katonái – bár ez a pannoniai alakulatok közül csak a I adiutrix esetében bizonyos –, és később valószínűleg Philippus Arabs karpok és perzsák elleni hadműveleteiben is részt vett a legio.¹³ A Kr. u. III. század második felétől sajnos megritkulnak a legióhoz kötődő feliratos emlékek, az általam vizsgált 461 feliratból mindössze kettő datálható a IV. századra, ezért aztán kronologikus történeti áttekintésem folytatását nem tartom indokoltnak.

A harci eseményekben való gyakori részvételekből fakadóan jogosan merülhet fel a kérdés, hogy mennyire lehetett veszélyes a provinciát betörésekkel háborgató szomszédos barbár törzsek vagy akár az expeditiók során más népek ellen harcolni. A választ a pannoniai vagy a provinciából szétszóródott feliratos anyagban reméltem megtalálni, összehangolva azt a szakirodalommal és a korszakot tárgyaló auctorok műveivel.

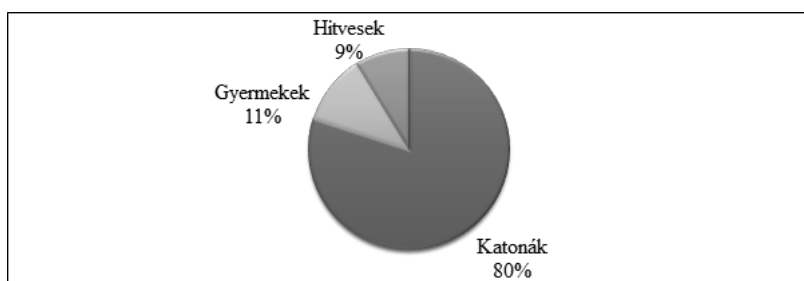
Mint korábban már említettem, 461 olyan feliratot gyűjtöttem össze, amelyek bizonyosan a legióhoz kapcsolhatók. A hiányos információik vagy töredékességük miatt bizonytalan esetek mostani vizsgálódásomnak nem képezték részét.

A 461 esetből 125-nél találtam konkrét életkoradatokat. A síremlékeknek nagyjából felénél eleve nem tüntették fel az életkort. Ennek okai néhol a helyhiány, jellemzőbben azonban az életkor ismeretének hiánya lehetnek. Nem ritkák a sérült szövegű, töredékesen fennmaradt feliratok sem. Mielőtt a továbbiakban konkrét eredményeket közölnék, szeretném kihangsúlyozni, hogy a feliratok adatai nem kezelhetőek statisztikai adatként, hiszen teljesen véletlenszerű az, hogy milyen jellegű feliratok, és milyen mennyiségben maradnak ránk. Anyagi lehetőségeit tekintve sem volt mindenkinek módja

¹³ FPA V. 144–155.

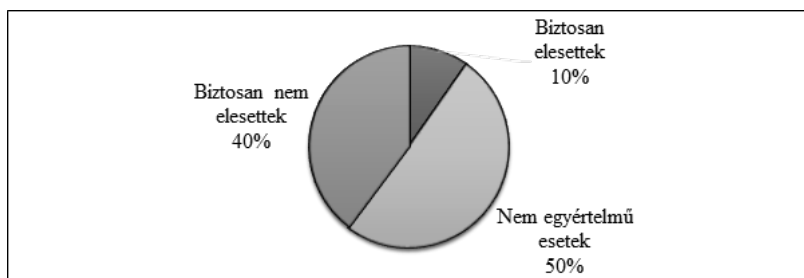
arra, hogy síremléket állítson, ráadásul a majd kétezer év alatt ezek rongálódhattak, kőanyaguk másodlagos felhasználásra került, vagy meg is semmisülhettek.

A 125 életkoradattal ellátott felirat esetében nem minden alkalommal a katona haláláról van szó: 14 síron hozzátartozó gyermek életkora szerepel, míg néhány esetben a katonák búcsúznak szeretett hitvesüktől.

4. ábra: A feltüntetett életkoradatú elhunytak kategóriái

A maradék halmazba eső, legionáriusokra irányuló vizsgálódásaim során elkülönítettem biztosan elesetteket, nem eldönthető eseteket, és biztosan nem elesetteket. Az utóbbiak veteránusok, és jellemzően magas (60-70-80 éves) életkort megélve hunytak el.

5. ábra: A különböző okokból elesett katonák egymáshoz való aránya

A biztosan elesettek:

*D(is) M(anibus) / M(arcus) Dom(itius) Super mil(es) / leg(ionis) II ad(iutricis) qui vixit / ann(os) XXXII me(nses) VI et d(efunctus) b(ello) Ge(r)m(anico) et Aur(elius) Iulius q(ui) vixit / ann(os) XXVI me(nses) V et Revol[c]ata mat(er) eor(um) qui(!) vixit / [an]n(os) L Concordius [lib(ertus)?] / [eo]rum posu[it]*¹⁴

„Az alvilági isteneknek, M. Domitius Super, a legio II adiutrix katonája, aki 32 évet és 6 hónapot élt, és a germán háborúban esett el, és Aurelius Iulius, aki 26 évet és 5 hónapot élt, és anyjuk, Revocata, aki 50 évet élt, Concordius, az ő [felszabadítottjuk?] állíttatta.”¹⁵

A biztosan elesetteknél a *desidero*, *decido*, *defunctus* etc. szavak különböző alakjai fordulnak elő, valamint ezzel párban annak a háborúnak a megnevezése, amelyben az illető elhunyt (pl. *in expeditione Parthica*, *in bello Germanico* etc.).

A 125 feliratból mindössze tíz esetben tekinthető biztosnak a katona háborúban való eleste. A tízből ötnek azonban nem ismert a szolgálati ideje. Az ismert szolgálati idővel rendelkezők közül mindössze egyé érte el a 20 évet, az átlagos elhalálozási életkoruk 33,3 év. Közülük a legfiatalabb halálakor 24 éves, a legidősebb is mindössze csak 45 éves volt (ld. 6. ábra). Egyébiránt a vizsgált életkoradatoknak pontosan a fele 30–40 év közötti (ld. 7. ábra).

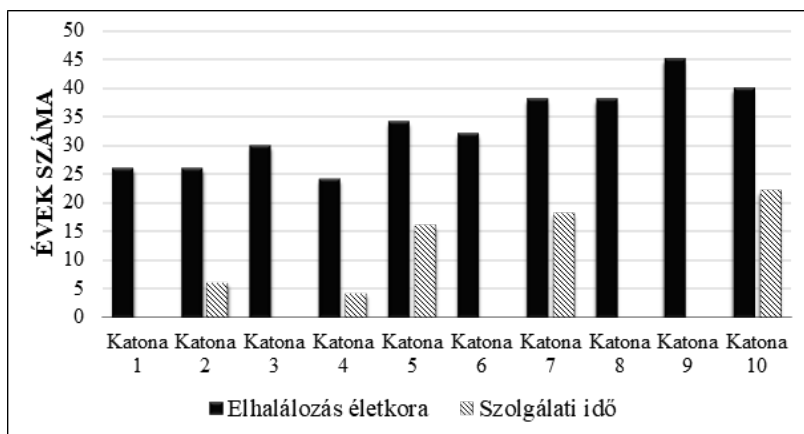
A nem egyértelmű esetek:

*D(is) M(anibus) / M(arco) Aur(elio) Dionisio / praef(ecto) leg(ionis) II adi(utricis) q(ui) vi(xit) / ann(os) XXXVI m(enses) III d(ies) XXVII / Aurelia Asclepiodota / coniugi dulcissimo / et Aurelia Dionisiafilia / f(aciendum) c(uraverunt)*¹⁶

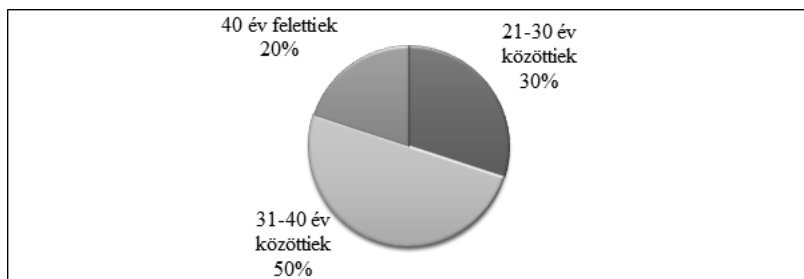
¹⁴ AE 1976. 554.

¹⁵ Saját fordítás – B.G.

¹⁶ AE 2010, 1286, TitAq 534.

6. ábra: A pontos életkoradattal ellátott katonák esetei

7. ábra: A biztosan elesett katonák életkorainak megoszlása

„Az alvilági isteneknek, Marcus Aurelius Dionisiusnak, a legio II adiutrix praefectusának, aki 36 évet, 3 hónapot és 27 napot élt, Aurelia Asclepiodota, a legédesebb hitvesének, és Aurelia Dionisia, lánya az állítatásról gondoskodtak.”¹⁷

Amennyiben nincs megadva a feliraton a halál oka, számításba jöhetnek a halál egyéb (ugyanakkor szintén szolgálati idő alatti)

¹⁷ Saját fordítás – B.G.

előidézői: a foglalkozás okán fellépő betegség, baleset, esetleg harc közbeni sérülések szövődményei. Ezen esetek száma jelentős:¹⁸ 51 feliraton nem szerepel sem a veteranus megnevezés, sem a halál oka, viszont gyanút ébreszt, hogy meglehetősen alacsony életkorral feltüntetve szerepel a katona a síremléken, minden bizonnyal tehát a szolgálata alatt hunyt el. Átlagos elhalálozási életkoruk alig tér el a biztosan elesettekétől: ez 34,63 évet, azaz mindössze 1,33 év eltérést jelent. Megvizsgáltam a szolgálati idejüket is: míg a nem egyértelmű esetekben 7,5 év, addig a biztosan elesettek között 10,9 évnyi katonáskodás volt jellemző. A nem egyértelmű esetek feliratain szereplő elhunytak között szintén a 30-40 év közöttiek vannak többségben.

A biztosan nem elesettek:

D(is) M(anibus) // Aelius Domitius vet(eranus) / leg(ionis) II adi(utricis) domo (Hi)erapuli / cives(!) Surus vivos(!) sibi / fecit o(ptamus) s(it)t(i)bi t(erra) l(evis) / itero(!) Ael(ius) D(o)mit(i)us vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) qui supervixit / annis LXXXX¹⁹

„Az alvilági isteneknek, Aelius Domitius, a legio II adiutrix veteranusa, Hierapolisból, szír polgár, életében állíttatta saját magának. Kívánjuk, hogy legyen neked könnyű a föld! Ismételten Aelius Domitius, a legio II adiutrix veteranusa, aki túlélte a 90. évét.”²⁰ – Életkorát halála után vésték rá a síremlékre.

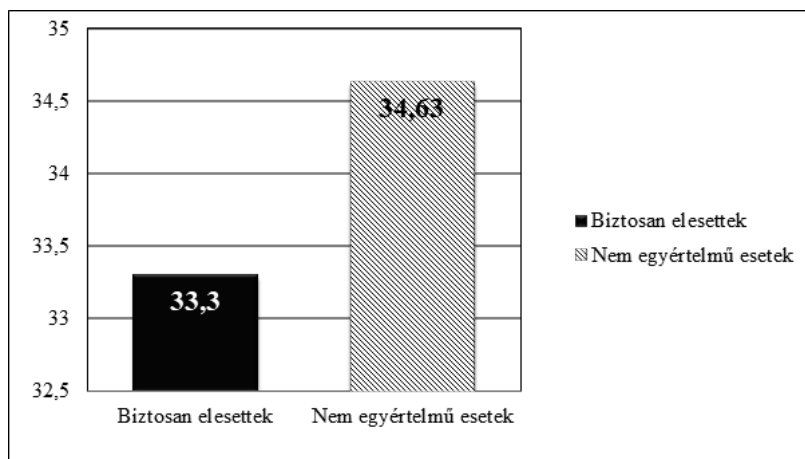
A veteránok átlagos elhalálozási életkora 62,01 év. Kiemelkedik a bemutatott feliraton szereplő legidősebb veteranus, Aelius Domitius, aki túlélte a 90. évét (nem tudjuk, mennyivel), illetve Septimius Probatius, a legifjabb veteranus, kinek homokkőtábláján 45 év van feltüntetve.²¹

¹⁸ ld. 5. ábra

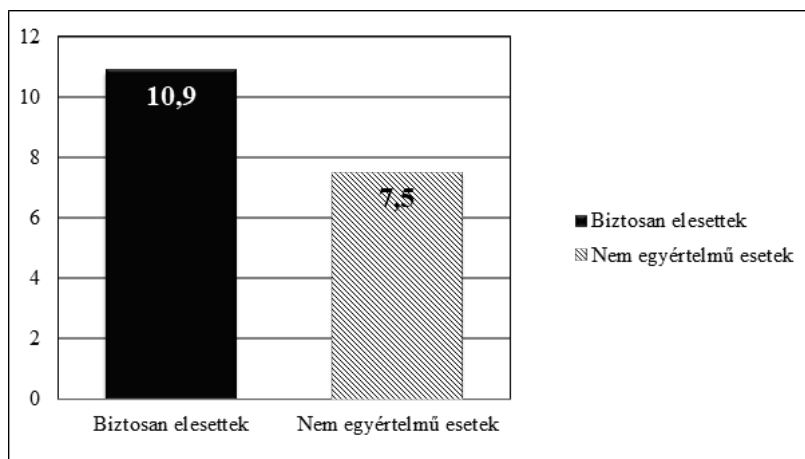
¹⁹ CIL III., 11076.

²⁰ Saját fordítás – B.G.

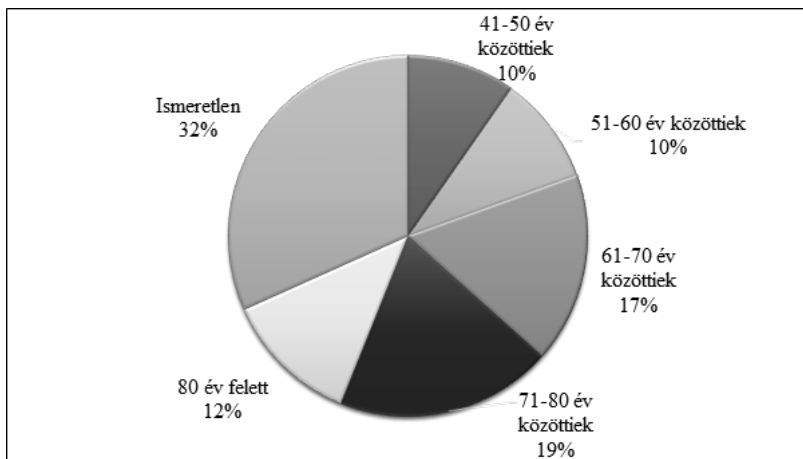
²¹ CIL III., 3314.

8. ábra: Az elhalálozási évek átlagának összevetése

9. ábra: A szolgálati idők összevetése

10. ábra: Az életkoradattal ellátott veteránus-sírkövek életvéadatainak megoszlása

A veteránusok csoportjában az életkoradatok megoszlása egészen arányos, de érdekes, hogy mennyire sokan éltek meg a 70-80 éves kort. A 40 leszerelt katonához kapcsolható síremlék esetében harminchétszer nincs feltüntetve a szolgálati idő, szemben a veteránoknál fiatalabban, szolgálat alatt elhunytakkal, ahol nagyrészt megjelenik a végigharcolt évek száma is. Ennek legvalószínűbb oka az lehet, hogy a leszolgált évek után, az idő múlásával már nem volt akkora jelentősége a szolgálati éveknek, ha a *honesta missiō*ra és a veteránprivilegiumok elnyerésére egyébként a szokásos, törvényben előfeltételként meghatározott szolgálati idő letelte után került sor. Augustus 21 évben határozta meg a szolgálati minimumot, a Kr. u. I. évszázadban azonban – utánpótlási gondok miatt – nem tudta a hadvezetés tartani ezt a számot, gyakori a túlszolgalat, mely akár a 30 évet is elérte.²² A római polgárok számának gyarapodásával a II. századra megoldódtak a legiók utánpótlási gondjai, küszöbön

²² Tac., *Ann.* I.17.; Feliratok: 30 éves szolgálat: AE 1974. 454., 28 éves szolgálat: AE 2003, 1330., 28 éves szolgálat: CIL III., 4858.,

álló háború esetén azonban rendszerint felfüggesztették, és a háború utánra halasztották az elbocsátásokat.²³ Túlsholgálatot egyébként önként is lehetett vállalni.

Összegezve tehát a tárgyalakat egyrészt megállapítható, hogy komoly életveszélynek voltak kitéve a legio katonái. Az auctorok tollából veszélyesként megfestett háborúk a sírkövek felirataiból kiolvasott életkoradatokon keresztül szereznek bizonyosságot, alátámasztván a katonáskodás mint szakma kockázatos mivoltát. A megalapozottabb következtetések levonása érdekében ezt azonban szükséges lesz majd egy tágabb kontextusban elhelyezni, azaz megvizsgálni a katonák halandósági mutatóit a tartomány más csapatai, vagy akár más, közeli tartományok esetében is. Szükséges kibővítése lehet a kontrollcsoportnak a teljes pannoniai feliratos anyag vizsgálata is. A tartomány más alakulatainak, illetve a pannoniai civil lakosság életkoradatainak elemzésével az aquincumi katonák mortalitásáról is remélhetőleg árnyaltabb képet kaphatunk.

Bibliográfia

FEHÉR Bence – KOVÁCS Péter, *Fontes Pannoniae Antiquae II.*, Károli Egyetemi, Bp., 2004.

KOVÁCS Péter, *Fontes Pannoniae Antiquae III.*, Pan, Bp., 2006.

KOVÁCS Péter, *Fontes Pannoniae Antiquae IV.*, Pan, Bp., 2007.

KOVÁCS Péter, *Fontes Pannoniae Antiquae V.*, Pan, Bp., 2008.

MÓCSY András, *Az életkor ismerete a Római Birodalomban*, Antik Tanulmányok, 1963, 201–211.

MÓCSY András, *Pannonia a korai császárság idején*. Akadémiai, Bp., 1974.

MÓCSY András, *Pannonia a késői császárkorban*. Akadémiai, Bp., 1974.

²³ Feliratok: 33 éves szolgálat: AE 1982. 755., 58 éves szolgálat: CIL III., 11031., 26 éves szolgálat: CIL III., 12896., 28 éves szolgálat: AE 2000, 1176.

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

TRES MONTES

A központosítás és a prózaritmus kapcsolata:
cursusok Coluccio Salutati állami leveleiben

Tanulmányomban Coluccio Salutati, 14. századi firenzei kancellár leveleinek stílusát és felépítését vetem vizsgálat alá, melyben a kitűzött cél összevetni a *cursusokat* a központosítás korai gyakorlatával, a prehumanista kancellár állami leveleinek egy kisebb korpuszában. Végül a korabeli négy fő prózaritmus gyakorlati használatáról kapunk képet, és bár a vesszőhasználattal való összevetése és a tényleges *cursusok* felismerése még sok helyen kérdéses, illetve további vizsgálódást igényel, a mondatzáró *clausulák* esetében mindig található szignifikáns *cursus*. Ráadásul még tovább menve ez a *clausula* esetében majdnem mindig *cursus velox*, így alátámasztva a prózaritmus és a központosítás tényleges, már ekkor – a 14. század végén – jelenlévő kapcsolatát. Az időpont persze nem a *cursus*, hanem az írásjelhasználat miatt kiemelendő, melyet Coluccio Salutati úgy látszik, már tudatosan és következetesen használt.

A középkori Itáliában – mint máshol Európában – az állami levelek vagy *missilisek* voltak a kommunikáció szokásos formái. Szerzőik, miáltal az állam nevében írtak, képesek voltak következetesen saját stílusuk lenyomatát is elhelyezni írásaikban, az uralkodók pedig versengtek azért, hogy ilyen ékesszóló kancellárt szerezzenek szolgálatukba, és gyakran mintának is használták ezen *dictatorok* egy-egy levelét. Ilyen ékesszóló volt a Stignanóban 1332-ben született Coluccio Salutati is. Fiatal korában Bolognában sajátította el a hivatalos műveltséget, itt tanult Pietro da Mogliótól retorikát, és elvégzett egy kétéves közjegyzői kurzust is az egyetemen, ezáltal felkészülve az eljövendő karrierre. Todiban, Rómában – a pápai kúriában –, majd Luccában töltött be hivatali tisztségeket, mielőtt Firenzébe ment volna 1374-ben, hogy a firenzei Tratte újonnan létrehozott jegyzői hivatalába kerüljön, és egy évvel később átvehesse élethossziglan tartó kancelláriai hivatalát. Számos egyéb feladata közül elsődleges volt a levelek írása, ő volt mindenekelőtt a külföldi hatalmaknak, beleértve a pápának, a császárnak és a királyoknak küldött levelek fogalmazója a Signoria nevében. Leveleinek megfogalmazása és szerkesztése nagy odafigyelést igényelt, hiszen 1375 és 1378 között Firenze és a Szentszék között háborús helyzet volt, és a kancellár az állam nevében mondhatni retorikai propagandát képviselt.

A korszakban használt különböző prózaritmusok, *cursusok* felismeréséhez ismerni kell a latin hangsúlynak akkoriban elfogadott használatát. Ez nem könnyű feladat, ugyanis erről egységes képet nem kaphatunk, tekintve, hogy a latinra a vulgáris nyelvnek gyakorolt hatása folyamatos változásokat idézett elő. Ezért lesz az én elemzésemben „egyéb” kategóriába sorolva néhány *cursus*, mert a latin kiejtést követve nem lennének azok, de ha az olasz nyelv hatását elfogadjuk, akkor esetleg tekinthetőek prózaritmusnak. Mindenesetre ebben a fejezetben azt mutatom be, hogy a latin hangsúly, és ezáltal a prózaritmus felismerésében milyen szempontokat kell követnünk. Alapvetően a latin szavak szótagolása a magyarhoz nagyon hasonlóan

történik. A hangsúly alapját az egyes szótagok hossza adja meg. A szótag hosszú, ha *diphthongus*, hosszú magánhangzót, vagy olyan magánhangzót tartalmaz, amely összevonásból keletkezett, illetve ha a szótagot kettő vagy több mássalhangzó, vagy intervokális -i követi. A hangsúly függ mind a szótag számától, mind annak hosszúságától, ugyanis az utolsó szótag mindig hangsúlytalan. A kétszótagú szavak az első szótagjukon hordozzák a hangsúlyt. A három vagy többszótagú szavak, amennyiben az utolsó előtti szótag hosszú, akkor azon, ha viszont az rövid, akkor az azt megelőző, tehát a szó végétől számított harmadik szótagon hordozzák a hangsúlyt.

A levél klasszikus szerkezeti felépítése a *salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio* és a *conclusio* volt. A levélnek ez az öt klasszikus része a középkori *missilis*ek gyakorlatában általában háromra redukálódott, hisz a *salutatio* magában foglalta a jóakarat elnyerésének szándékát, a *narratio* végén helyet kapott a felvezetett kérelem, és harmadik egységként megmaradt, bár finomult a záró, befejező formula. Salutati harmincegy kancellári éve alatt *missilis*ek tízezeinek volt a szerzője, melyekből több mint nyolcezer ismert. Joggal tekinthetünk rá a retorikai hagyomány, az *ars dictaminis* nagymestereként.

Az *ars dictaminis* az írásműnek, mint mesterségnek a szerkesztési szabálya, amely magában foglalta egyrészt a szavak kifejezésének megfelelő megválasztását, másrészt a ritmus és a rím helyes alkalmazását. A 11. század végétől Európa-szerte készültek hozzá retorikai és stilisztikai kézikönyvek, *ars dictandik* is. A 12. században már majdnem minden nemzet szellemi elitje – köztük a magyar is – a francia és az itáliai iskolákban szerezte magasabb kiképzését, minekután a kolostorok helyébe lépett káptalani iskolákat fokozatosan háttérbe szorították.

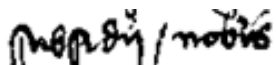
Az egyetemeken az *ars dictandi* a legnehezebb tárgyak közé tartozott, hisz a kiváló latintudás mellett rengeteg jogi ismerettel is rendelkeznie kellett a hallgatónak, amelynek alapjait Salutati Bolognában sajátította el. A prózaritmus lényege, hogy a

végyszavak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjai, a latin kiejtést tükrözve *cursus*okat, azaz ritmikus formákat képeznek. Főként Itáliában foglalkoztatta – már a 11. századtól kezdve – a *clausulák* és ritmikus mondatvégek használata az írásmesterség tanítóit. Az 1200-as évekre a pápai kancellária három alapritmust használt a dokumentumok írásakor, ezek a *cursus planus* ‘ – – ‘ – , a *cursus tardus* ‘ – – ‘ – – és a *cursus velox* ‘ – – – – ‘ – , illetve később negyedikként a *cursus trispondaicust* ‘ – – – ‘ – . A 14. századra a firenzei kancellária, mint minden más itáliai kancellária, követte a római kúriában a *cursus*okra alkalmazott módszereket, szabályokat, amelyek a korábbiakhoz képest egyszerűbbek és praktikusabbak voltak, ez pedig kapóra jött egy olyan elfoglalt kancellárnak, akinek napi hét-nyolc levelet kellett fogalmaznia. A *cursus*ok vizsgálatánál szem előtt kell tartani, hogy csak akkor beszélhetünk ilyen ritmikus formákról, ha azonos hosszúságú tagmondatokat zárnak le, ez a megszerkesztettség a parallelizmus elvét követi. A ritmus különösen a *clausulák*, záradékok utolsó szavaiban volt fontos. Salutati – követve a római *cursus* szabályait – tudatos, és nem véletlen ritmussal állította össze *missiliseit*.

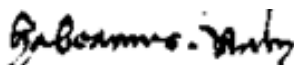
A levelek fogadtatását nagyban befolyásolta, hogy azok milyen stílusban lettek megírva. Salutati abban a korszakban alkotott, amikor a latin és nem a vulgáris volt a levelek nyelve, kiváltképp, ha külföldi hatalmakhoz, vagy nagyobb itáliai államokhoz írt, de a firenzei klerikusoknak és több laikusnak (pl. ügyvédeknek, közjegyzőknek) is a latinul való közlést tartotta követendőnek. Ezenfelül ízléstelennek tartotta azok írásait – köztük elődjéét Niccolo Monachiét is –, akik nem így jártak el. Ezért, amikor a páduai kancellária a Firenzének küldött levelében vulgárist bátorkodott használni, Salutati azt a Kőztársaságnak és saját személyének megsértéseként értelmezte, és tollát *stiletróvá* formálva alázta meg páduai „kollégáját”: „Non oportet quod litteras ordinari faciat vestra fraternitas in vulgari. Non quam enim ex defectu dictatoris et stili contigit quod aliquid posset propter id

quod intendistis aliter interpretari.” (Francesco Novello da Carrara paduai uralkodónak, 1394. július 3. (Firenze, Archivio di Stato, Signori, Missive I cancelleria, 24, f. 43r)).

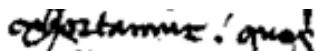
A központosítás kérdése lényeges része Salutati munkásságának, annál is inkább, mert ő maga is írt egy művet, a *De arte punctandit*, amely Közép-Európában Petrarcának tulajdonítva terjedt el a 15. században, és amelynek szövegét kiadta többek közt Lucia Gai (*Frammenti di un codice sconosciuto di Coluccio Salutati*, 1972) és Clemens Zintsen (Coluccio Salutati: Index). A pápai kancellária a 13. századig vessző helyett is a pontot használta, és csak a következő évszázadban, tehát a vizsgált korszakban vette fel mai funkcióját a pont és a vessző. Ekkor még a néma olvasás a könyvnyomtatással karöltve nem kezdett el teret hódítani, és a levelek általában – de az ilyen diplomáciai írások egészen biztosan – a fogadó fél vagy fogadó felek számára hangosan lettek felolvasva. Maga a prózaritmus is ezért volt fontos, de a beszéd tagolását jelölő írásjelek is ezt a célt szolgálták, vagyis, hogy a felolvasáskor jobban érzékeltessék a szüneteket, illetve a kiemelésre szánt részeket. Nem csoda tehát, hogy ez a kettő idővel össze is kapcsolódott. Salutatinál a legtöbb ma általánosan használt írásjel fellelhető, noha nem mind ugyanabban a szerepben. Így előfordul a vessző (*suspensivus*), a pont vagy alsó pont (*colum*), a pontosvessző (*coma*, amely az előző kettőből állt össze, tehát egy pontból és egy felette húzott ékezetből), egy fejezet vagy a levél végén elhelyezett több pont (vagyis „...”, *periodus*), a kérdőjel (*interrogativus*), a felkiáltójel (*exclamativus sive admirativus*) és a félpont vagy kettőspont (*semipunctus*). Van még egy írásjel, ami gyakran előfordult a kancellár leveleiben, ez a *gemipuncti*, vagyis a vízszintesen elhelyezett kettőspont, mely helyettesítő jelleggel bírt. Így például, amikor „.. *Priores*” szerepel, azt jelenti, hogy direkt nem nevezi meg konkrétan őket, de tudjuk, hogy itt a nyolc *priorra* gondol, akiket kéthavonta választottak újra, így az éppen aktuális vezetőkre utal. A levelek elemzése során ezen írásjelek közül én a vesszővel, a ponttal és a felkiáltójellel találkoztam.

Suspensivus

Colum

Exclamativus sive admirativus

A továbbiakban Coluccio Salutati kancellári hivatali idejének elején, 1375 augusztusában íródott hat levelét fogom az említett szempontok és adatok tükrében megvizsgálni, illetve összehasonlítani. Ennek forrását egy Sienában fennmaradt eredeti és hat a firenzei regiszterekben megőrződött latin nyelvű Salutati-level adja (Firenze, Archivio di Stato, Signori, Missive I cancelleria, 16, f. 5-6r). Az első levélnek mellékelem az átiratát, benne feltüntetve a Salutati által használt központosítást is. Felső indexben jelezve az összes ilyen írásjel előtti *cursust* feltüntettem (értelemszerűen az adott *cursus* kezdőbetűjével, így ezek a P, T, V és Tr), ahol lehetséges, ahol nem leltem fel benne semmilyen *cursust*, azt pedig x-szel jeleztem. Ez esetben rendelkezésemre állt nem csak a regiszterben megőrzött másolati példány, de a Sienába kiküldött *missilis* is. A felső indexben a *cursus* jelölésén túl egy **M** vagy egy **R** betűvel jelzem azt is, hogyha csak az egyik kéziratban található írásjel. A két levélben ugyan csekély számban, de mutatkoznak eltérések, amelyek elgondolkodtatóak, és még pontosabb betekintést nyújthatnak a középkori firenzei kancellár latin nyelvstílusába. Salutati a levélírás tekintetében folytonos változásokon ment keresztül, és nem egyszer előfordult, hogy évekkel később is beleváltgatott a korábban elküldött *missilis*ek másolataiba.

M = kiküldött *missilis* levél

R = Firenzei Állami Levéltár regiszterében megőrzött másolat

Firenze, 1375. augusztus 8. (ASF I, 16, f. 5)

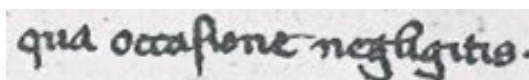
Senensibus

Fratres karissimi^(X) *Iam satis temporis lapsum est*^(X) *ex quo iuxta vestra responsa*^(P) *sindicis*^(X) *cum sufficienti mandato*^(P) *ad intrandum in ligam mittere debuistis.*^(V) *Quod tanto fuisse spatio retardatum*^(V) *multipliciter admiramur.*^(V) *Habetis enim diem*^(X M) *atque fortunam*^(X) *omnibus votis hactenus exoptatam*^(V) *et quam in orbis finibus petissetis*^(V) *et cum ad manus nunc venerit*^(T; R-ben ad manus venerit T) *cum ad hostium pulset*^(P) *nescimus qua occasione negligitis.*^{(T M-ben; V R-ben (consilio negligatis))} *Cogitate fratres karissimi*^(X) *in que fueritis perducti pericula*^(T) *quanta quantitate pacem cum libertate vestra redimere vos oportuit*^(X) *Considerate unde et a quibus hec deflenda clades provenerit*^(T) *et quot modis de eodem iniquitatis et malitie fonte*^(P) *tum clam tum palam*^(X) *fuerit vestra temptata libertas.*^(P) *Scimus*^(X) *cum hec in animum libraveritis*^(X M) *quod vos dilationis pigebit*^(P) *et ad oblata remedia properabitis*^(X) *ad que venissetis etiam non vocati.*^(V) *Quod ut celeriter faciatis*^(X M) *fraternitatem vestram affectuosissime*^(X M) *ac sinceris animis deprecamur.*^(V) *ne videamini mente leva negligere*^(X) *que ad conservationem vestri status cognoscitis pertinere.*^(V) *Datum Florentie die VIII Augusti, XIII ind(ictione).*

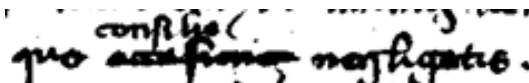
A tergo: Magnificis viris, dominis defens(ori)bus populi civitatis Senarum, fratribus nostris karissimis.^(X)

Az egyik *cursust*, azt gondolom, komolyabban is érdemes bemutatnom, mert az *occasione negligitis* egy érdekes eset, már csak azért is, mert ha jó az olvasat, akkor a kiküldött levélben *qua occasione negligitis* szerepel, míg a regiszterben, ugyan javítva, de *quo consilio negligatis* került. A hangsúly szempontjából teljesen eltérő a két eset. A *negligitis* hangsúlya a szó végétől számított harmadik szótagon van, ebből adódóan a benne fellelhető *cursus* csak *tardus* lehet, ami az előtte álló *occasione* szóval együtt helytálló is. Azonban a regiszterben

szereplő *negligitis* szónak a hangsúlya az utolsó előtti szótagra esik, és a *consilio*val együtt *cursus velox*ot alkot. Az eltérés oka egyértelműen a kiküldött *missilis*hez képest történt javítás volt a regiszterben lévő másolaton. Igen valószínű, hogy elküldték a levelet Sienába, és a bemásolást követően, akár nem is rögtön, történt a javítás, esetleg épp a *clausula* retorikai szempontból való javítása miatt. Hiszen a kiküldöttben az *occasione negligitis* egy *cursus tardus*, ami viszont pont előtt nem nagyon volt használatos Salutatínál. A *velox* mint *clausula* viszont általános volt.

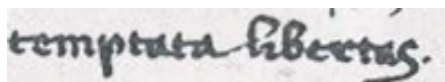
M: *qua occasione negligitis*

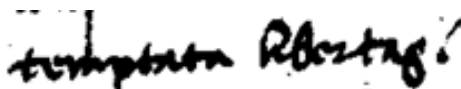
R: *quo consilio negligitis*

A levél elemzése után úgy tűnik, hogy Salutati a vessző előtt nagyon vegyesen, mondhatni szabadon használta a *cursus*okat. Ebben a helyzetben a leggyakoribb *cursus* öt előfordulásával a *planus*, utána három-három alkalommal követi a *tardus*, illetve a *velox*. Az első megszólításon túl a kiküldött levélben egy helyen, a legvégén használt felkiáltójelet a kancellár, ez utóbbi előtt *velox* szerepel, illetve ez a *cursus* még négy alkalommal szerepelt pont előtt. Érdekesebb kérdés, hogy a pont vagy felkiáltójel előtt előfordulhat-e *tardus* vagy *planus*. Az előbbi „bizonytalan” esetéről már beszéltem, de a *temptata libertas* esetében kétségtelen, hogy *cursus planus* szerepel mint mondatzáró *clausula*, mindkét kéziratban. Ebből általánosítást levonni még nem lehet, további vizsgálatok után térek majd vissza a kérdésre. Azt még

megjegyezném, hogy a *missilis* levélben biztosan pont szerepel, de a firenzei másolatban lehet, hogy egy *coma*, vagyis pontosvessző, és Armando Nuzzo véleménye szerint előfordult *tardus* és *planus* ezen írásjel előtt, tehát lehet, hogy ez is egy újabb javítás volt az elküldött példányhoz képest. Ezekon kívül még tizenkét eset volt, ahol véleményem szerint az írásjel előtt nincs fellelhető *cursus*.

M: *temptata libertas.*

R: *temptata libertas.*

Az általam megvizsgált hat levélben a *cursusok* sorrendje az előfordulás gyakorisága alapján a következő: *velox*, *planus*, *tardus*, *trispindaicus*.

A leggyakoribb tehát a *cursus velox*, ami nem csoda abból a szempontból, hogy míg vessző előtt vele együtt az összes *cursus* vegyesen szerepel, addig pont előtt egy-egy különlegesebb szerepet leszámítva csak *velox* állhat. Felkiáltójel előtt két alkalommal fordult elő: az első levélben az „...ac sinceris animis deprecamur!” és a negyedik levélben a „...cordialiter exhortamur!”. Egyik esetben sem beszélhetünk *clausulá*-ról, ugyanis a szintaxis szempontjából mindkettőtől függ egy célzatos alanyi vagy tárgyi mellékmondat, tehát a magyarban mi felkiáltójel helyett vesszőt tennénk ilyen esetben. Meglehet, hogy azért ezt az írásjelet használta, hogy kiemelve fontosságát, ezt alátámasztja az is, hogy összesen négy felkiáltójelet találtam, és ezen a kettőn túl a másik kettő megszólításban szerepel.

Az elemzésekről összességében megállapítható, hogy a vizsgált 99 írásjel előtt 60 *cursus*t véltem felfedezni, közte 36 *velox*, 12 *planus*, 11 *tardus* és egy *trispondaicus* formulát. Ténylegesen mondatzáró *clausula* ebből a 60-ból 22, melyek közül 20 *cursus velox*, a másik kettő pedig a már többször említett első levélben található *tardus*t és *planus*t tartalmazó *clausulák*. Arányait tekintve értelemszerűen a vessző írásjelet használta a legtöbbször, ez 61-szer fordult elő a levelekben, ebből *cursus*t követve 35-ször. Ennek az eloszlása, vagyis a vesszőnek és a *cursus*oknak a kapcsolata teljesen vegyes képet mutat, mert 40 %-ban *velox*, 31,42 %-ban *planus* és 28,57 %-ban *tardus*.

Végül 39 alkalommal vagy nagyon kérdéses *cursus*t találtam, vagy éppenséggel semmilyen az írásjel előtt. 12 esetben megszólítást követ az írásjel, és ha ritmusát nézzük, ezek *tardus*ok lennének, de *cursus*nak nem tekinthetjük őket, ezért ezek is x-szel voltak jelölve és aláhúzással a szövegben. Van néhány olyan egyéb eset, ami kérdéses; vagy azért, mert ugyan írásjel előtt fellelhető *cursus*ról van szó, de a mondat szerkezet miatt nem lehet annak tekinteni, vagy a helyes hangsúly kiolvasásának bizonytalansága miatt. Előbbire négy előfordulást találtam (*celeriter faciatis, leva negligere, nostrum dilectum, vestra nobilitas*), utóbbira pedig hármat. Ez a három a *redimere vos oportuit*, az *auditoribus denuntiatum* és a *Zenobii expeditionem*. Ezekben ugyanis, ha a középkori kiejtést tartjuk szem előtt, nem lelhető fel *cursus*, viszont, ha elfogadjuk, hogy a latin kiejtés – főleg ebben a korszakban – nagy változásokon ment keresztül, és hogy a vulgáris nyelv befolyásolta az írókat, akkor az olasz kiejtés szerint viszont *cursus*nak értelmezhetőek. Így például az *auditoribus denuntiatum* a hagyományos szótagolás és kiejtés szerint *a-u-di-to-ri-bus de-nun-ti-a-tum* lenne, a másik esetben viszont *a-u-di-to-ri-bus de-nun-tia-tum*, és így már fellelhető benne a ´ – – – – ´ – ritmusképlet, ami egy *cursus velox*. A másik két esetben is hasonló a helyzet, és mindkettő *velox*ot alkot, ha elfogadjuk ennek lehetőségét.

Ezekén túl a legtöbb *cursus* nélküli írásjel, 18 előfordulásával az első levélben volt. Ilyen például a *tum clam tum palam* kapcsolatos mellékmondat, és csak kiegészíti a tartalmat – amelyet a mai helyesírás szerint mondjuk két gondolatjel közé illesztünk. A legtöbb esetben azonban nem lehet ilyen magyarázatokkal szolgálni, én azon álláspont mellett maradok, hogy bizony előfordult Salutatinál, hogy nem minden írásjelhez igazított prózaritmust, vagy azért, mert az nem volt lehetséges, vagy a kezdetleges központoszási gyakorlat, illetve a mondat szerkezet – gondolok itt például a kötőszavakra, amelyeket ezen levelekben is a maihoz hasonlóan vessző előzött meg – miatt. Vagy az is lehet, hogy nem minden vesszőnek látszó vonás vessző, lehet, hogy csak *dictamen* jel.

Boronkai Iván a Vitéz János *Leveleskönyvében* található 78 levelet vizsgálta meg hasonló szempontok alapján. A kontextus hasonló, mert míg én Salutati állami leveleiben kezdtem el feltérképezni a *cursus*okat, addig Boronkai Vitéznek főleg a diplomáciai leveleiben, ezért mindkét személynek igen nagy gondot kellett fordítania a levelek stílusára és megszerkesztésére.¹ Igaz ő nagyobb korpuszt vizsgált, és a 78 levélben 978 mondatvégződést talált, míg én a 6 levélben 67-et (bár én minden írásjelhez kapcsolódó ritmust vizsgáltam a központoszással való összevetés miatt, nem csak a szigorúan vett *clausulákat*). Tanulmányában Lindholm alapján és az ő táblázatait idézve vizsgálta meg a 14-15. századi *cursus*-formákat. Ezeket összevettem az általam elemzett Salutati levelekkel és alább egy időrendi táblázatba foglaltam.²

¹ BORONKAI, *i.m.*, 694

² BORONKAI *i.m.*, 694–695; Gudrun LINDHOLM, *Studien zum mittellateinischen Prosarhythmus*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1963., 164., 171.

	Dante Alighieri 1265-1321		VI. Kelemen pápa 1291-1352		Coluccio Salutati 1331-1406		Poggio Bracciolini 1380-1459		Vitéz János 1408-1472	
Cursus	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%
1. planus	68	31,8	51	14,0	12	16,4	305	30,5	171	17,3
2. tardus	45	21,1	5	1,4	11	17,9	110	11,0	194	19,6
3. velox	97	45,3	300	82,6	36	53,73	154	15,4	203	20,5
4. trispon- daicus	2	0,9	5	1,4	1	1,5	218	21,8	154	15,5
5. egyéb	2	0,9	2	0,6	7	10,44	213	21,3	256	27,1
Összesen	214	100	363	100	67	100	1000	100	978	100
Ebből 1+2+3	210	98,2	356	98,0	59	88	569	56,9	568	58

Ebben a táblázatban látható a középkorban legelterjedtebb három *cursus* disztribúciója. Ez alapján egyfajta időrendi redukálás is megfigyelhető a két század folyamán. Míg a 14. században még zömmel ezek voltak az elfogadott és az *ars dictamini* szabályai szerint használt ritmusos formák, addig a következő század derekától már csak alig több mint felét teszik ki a *trispondaicus* és az egyéb, szabálytalan *cursus*ok térnyerésére. A táblázat szerint Salutati egyfajta választóvonalat képvisel, de ez így is lehetett, hisz ő volt az a prehumanista kancellár, aki a központosítást elkezdte megreformálni, de úgy, hogy mindeközben a pápai kúriában használt szabályokat követte a prózaritmus terén. Ezt támasztja alá Lindholm Salutati familiáris leveli alapján készült táblázata is, melyben 1000 *cursus*t vizsgált meg, és az eredmény az lett, hogy a *planus*t, *tardus*t és a *velox*ot 84,1%-ban használta,³ ami igencsak közeli az én elemzésemhez – ahol 88% – ebben a néhány levélben.

Összefoglalóan elmondható, hogy magának a ritmus használatának egyik fő oka lehetett mindig is, hogy a ritmizált szöveget a hallgatóság könnyen befogadja, és emlékezetébe vesse. Ennek

³ LINDHOLM, *i.m.*, 138.

szellemében kezdték már a középkor elejétől fogva a levelek megszerkesztésénél is használni a prózaritmusokat, hogy mondandójuk ilyen irodalmi köntösbe bújtatva könnyebben elérje célját. Ráadásul vannak visszatérő formulák – mint például esetünkben az *affectuosissime deprecamur* –, melyek önálló értékkel is bírhattak, sőt akárcsak Salutati leveleit, sokszor mintának használták az egyes szófordulatok és azok stílusai miatt. Az tehát nem kétséges, hogy a prózaritmusnak és az azt megvalósító *cursus*oknak, amelyeket kezdetben Itália szerte a római kúriában használt szabályokat követve alkalmaztak, megvolt a maguk szerepe és döntő fontosságúak voltak a diplomáciában. Míg Salutati igyekezett hűen követni az őt megelőző gyakorlatot, ugyanakkor ötvözni saját stílusával és központoszási törekvéseivel, addig a következő század alkotói talán a központoszás terjedésének is köszönhetően, már a korábbi *cursus* szabályait is megreformálták, és így jutottak el odáig, hogy Vitéz János korára a korábban majdhogynem 100%-ot kitevő három *cursus* már csak alig több mint az összes formula 50%-át tette ki.

Bibliográfia

- A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 (A magyar irodalom története, 1).
- BORONKAI Iván, *A ritmikus próza Vitéz János leveleiben*, ItK, 73 (1969), 693–696.
- ÉRSZEGI Géza, *Paleográfia = A történelem segédtudományai*, szerk. Bertényi Iván, Bp., Osiris, 1998, 111–141.
- FÖLDVÁRY Miklós István, *A latin liturgikus szövegek kiejtése = A jó harc. Tanulmányok az ősi római rítusról és a katolikus szent hagyományról*, szerk. Pánczél Hegedűs János, Bp., Miles Christi, 2006, 209–214, online elérhető (2019. május 6.): <http://www.foldvary.eoldal.hu/cikkek/szakmai-onelet-rajz-es-publikaciok/latin-liturgikus-szovegek-kiejtese.html>
- HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., Akadémiai, 1954.

- KISS FARKAS GÁBOR, *Boëthius Besztercén: egy ismeretlen latin költemény a 15. század második feléből*, MKsz, 132 (2016), 354–365.
- GUDRUN LINDHOLM, *Studien zum mittellateinischen Prosarhythmus*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1963.
- MAKKAI LÁSZLÓ, MEZEY LÁSZLÓ, *Árpád-kori és Anjou-kori levelek: XI-XIV. század*, Bp., Gondolat, 1960.
- NUZZO, ARMANDO, *Le lettere di Stato di Coluccio Salutati ai Malatesti*, Schede Umanistiche, 2003/2, 5–55.
- PERÉNYI JÓZSEF, *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*, Bp., Sárkány Nyomda R. T., 1938.
- SALUTATI, COLUCCIO, *Ratio punctandi = Coluccio Salutati: Index*, hrsg. Zintzen, Clemens, Ecker, Ute, Riemer, Peter, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1992, 227–228.
- TAR IBOLYA, *Latin metrika*, Szeged, JATEPress, 1998.
- RONALD G. WITT, *Coluccio Salutati and his public letters*, Genf, Librairie Droz, 1976.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

OFFICINA FÖRSTERIANA

Az orvosi és a filozófiai hatáskörbe tartozó *insania* jelensége Seneca prózai munkáiban

A tanulmányban Seneca *insaniá*val kapcsolatos nézeteit vizsgálom meg, annak különböző okai, manifesztációs formái és kezelési módjai szempontjából. A filozófus prózai munkáiban mély érdeklődést mutat az emberek különféle pszichológiai állapotai iránt, és a szenvedélyek miatt manifesztálódó *insania* jellegére, tüneteire, prevenciójára és gyógyítására fókuszál a leginkább, ugyanakkor megfigyelhetjük a korabeli orvosi szakirodalom mentális betegségekkel kapcsolatos, főként a hippokratési humorálpatólógia¹ és a hozzá kapcsolódó hideg és meleg, száraz és nedves elvont fogalmainak lelki zavarokat befolyásoló, filozófiai-orvosi téziseinek jelenlétét is. Ugyan Seneca a manifesztáció szempontjából élesen elkülöníti a két

¹ Hippokratés a testnedvek arányának felborulásával magyarázta minden betegséget, így a mentális betegségek jelenségét is, amely elmélet bár változtatásokkal, de sokáig fennmaradt az orvostudományban. Ld. Jacques JOUANNA, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers*, Leiden/Boston, Brill, 2012, 335–360.

jelenséget, azaz a „szokásos örület”, amely a filozófusok hatáskörébe tartozik, és az orvosok által kezelt mentális betegség mibenlétét, szeretném bemutatni, hogy „örületleírásaiban” a korabeli orvosi leírásokkal való összefonódás jelei több tekintetben is megmutatkoznak mind a tünetekben, mind az ajánlott terápiás eszközökben.

A Kr. e. 6–5. század orvostudományában még egyszerre található meg a vallási, filozófiai és a racionális-tudományos szemlélet, amely megfigyelésekre és az összegyűlt tapasztalatokra támaszkodik.² A későbbi századokban az orvosi és a filozófiai aspektusból vizsgált *insania* egyre inkább eltávolodott egymástól, az egyik főként organikus, orvosi szempontból, a másik etikai oldalról közelítette meg a jelenséget. Ugyanakkor az általunk vizsgált időszakban is megfigyelhetők párhuzamok: ez egyfajta komplex, de homályos kapcsolatot, egymásra hatást feltételez.³

A sztoikus filozófia általánosságban a szenvedélyek romboló erejében látja a lelki betegség, „örület” okait, és szenvedélymentességet hirdet, melynek révén az ember teljes nyugalmat nyerhet, és elérheti a lelki egészséget. Seneca a sztoikus elődöket követve⁴ megkülönbözteti a

² Számos korai filozófus-orvosról tudunk, például Alkmaion, Empedoklés és Démokritos, akik a gyógyítás mellett a dolgok természetét is vizsgálták. Ld. bővebben Jackie PIGEAUD, *La maladie de l'âme: étude sur la relation de l'âme et du corps dans la tradition médico-philosophique antique*, Paris, Les Belles Lettres, 1981, 455–470.

³ Chiara THUMIGER, Peter SINGER, *Introduction. Disease Classification and Mental Illness: Ancient and Modern Perspectives = Mental Illness in Ancient Medicine From Celsus to Paul of Aegina*, szerk. Chiara THUMIGER, Peter SINGER, Leiden/Boston, Brill, 2018, 2–32. A szerzők szerint e bonyolult és homályos kapcsolat az örület két típusára, az „etikai” és orvosi jellegű örületre vezethető vissza. Emellett a pszichével kapcsolatos betegségek nincsenek egyértelműen kategorizálva, a kezelések pedig megoszlanak a környezeti, interaktív és kognitív módszerek között.

⁴ Marke AHONEN, *Ancient philosophers on mental illness*, History of Psychiatry, 30 (2019) 7. A sztoikusok különbséget tettek az örület két fajtája, az orvosi és az „etikai” örület között. Az emberiség e „közös örülete” az erény és a bűn sztoikus felfogásához vezethető vissza.

kétfajta *insaniát*, azaz hogy a „szokásos” örület és az orvosok által kezelt mentális betegség (*insaniam publicam et hanc quae medicis traditur*)⁵ között nincs egyéb különbség, mint hogy az előbbiek testi betegséggel küzdenek, amazok pedig a téves meggyőződésekkel (*morbo laborat, illa opinionibus falsis*).⁶ A *De beneficiis*-ben a kétfajta *insania* szociális életben való megkülönböztetéséről ír, hogy bár „mindenkit bolondnak mondunk, mégsem gyógyítjuk valamenynyit hunyorral”,⁷ tehát elkülöníti az orvosi és a filozófiai hatáskörbe tartozó örületet. Véleménye szerint az egyik testi eredetű (*ex valitudine*), a másik a lélek egészségének hiányából ered (*animi mala valitudo*), azonban tüneteikben nagyon is hasonlóak. A testi eredetű lelki zavar esetén a fekete epét kell kezelnie, és az örület okát eltüntetnie. Ugyanez a teendő a lelki örületben is. A lelki eredetű *insaniát morbusként* jelöli meg, amely a rögzült hibákban manifesztálódik, mint a kapzsiság és a nagyravágás, amelyek állandó személyiségjellemzővé válnak.⁸

A *Corpus Hippocraticum*-ban, a *Régi orvostan* című értekezésben már olvashatjuk, hogy szárazság, a nedvesség, a meleg, a hideg vagy bármi efféle dolog arányainak felbomlása árt az embernek, és aki nem ismeri fel ezeket különbségeket, hogyan ismerhetné fel az embert sújtó betegségeket.⁹

Seneca leírásában is hasonló módon jelenik meg az elemek és a hozzájuk kapcsolódó érzetek jelentősége a lelki betegségek

⁵ Sen. *Ep.* 94,17.

⁶ Uo. Innentől az összefoglaló idézetek forrása: SENECA *prózai művei I-II*, ford. BOLLÓK János, KOPECZKY Rita, KOVÁCS Mihály, SZŐKE Ágnes, TAKÁCS László, Budapest, Szenzár, 2002.

⁷ Sen. *Ben.* 2,35,2; ford. Bollók János, Takács László

^Ahunyor tipikusan a testi eredetű elmebetegség gyógyításához használatos, és az orvosi relevancia hatáskörébe tartozik. Ehhez ld. bővebben Mario Augusto MAIERON, *On the hellebore trail an anthropological research into madness*, *Medicina Historica* 2 (2018) 5–18.

⁸ Sen. *Ep.* 75,11–12.

⁹ Hp. *VM.* 14. Innentől az összefoglaló idézetek forrása: *Válogatások a Hippokratészi Gyűjteményből*, ford. HAVAS László, NÉMETH Béla, RITOÓK Zsigmond, Budapest, Gondolat, 1991.

kialakulásában: véleménye szerint nem mindegy, hogy valakiben mennyi nedvesség vagy melegség van; amelyik elem aránya túlsúlyba kerül benne, olyan lesz a jelleme. Ily módon azok az emberek hajlamosak a haragra, akiknek heves, tüzes a természete, mert a tűz erőteljes és kitartó, a hidegség túlsúlya pedig gyávává tesz, mert tétlen és dermedt.¹⁰ Véleménye szerint a jellemet, a személyiséget nehéz megváltoztatni, azaz nem lehet az elemeknek a születéskor kialakult arányait megváltoztatni.¹¹

A későbbi orvosi terminológiában megszilárdult terminusok, a mánia és a melankólia (szó szerint a „fekete epe” betegsége) jellemzői és tünetei már a legkorábbi orvosi szövegekben fellelhetők, ugyanakkor taxonómiai rendszerezésük sok esetben homályos és egybeolvad. Általánosságban elmondható az orvosi szakirodalom alapján, hogy a felpörgött, mániás állapot, örület esetében a test epe általi felmelegedése játszik szerepet, míg a búskomorság, a melankólia kialakulásában az epe és általánosságban a test hidegsége, nedvessége és szárazsága.

Seneca prózai munkáiban felfedezhetjük ezen elméletek, főként az epe és annak hőmérséklete függvényében kialakult *insania* jelenlétét. Megállapíthatjuk, hogy az epe felmelegedése szerzőnknel a harag örületének manifestációjáért felelős, míg hidegsége a depressziós állapotért.

A harag és az epe szinonimaként¹² való használatát, és örültséggel való kapcsolatát a *De irá*-ban figyelhetjük meg, mikor felteszi a kérdést, vajon „van-e esztelenebb dolog, mint ha az emberekkel

¹⁰ Sen. *Ir.* 2,19,2.

¹¹ Sen. *Ir.* 2,20,2.

¹² A harag és az epe szinonimaként való használatát a kortárs orvosnál, Aretaiosnál is megfigyelhetjük. Véleményében az epe (χολή) és a harag (όργή) terminusok voltaképpen szinonimák, hiszen átvitt értelemben mindkettő „sötét”, ártalmas (μέλαινα) jelentést hordoz magában, sok (πολλή) dühvel (θυριώδης). Ehhez kapcsolódóan Homéros szakértelmét idézi, aki véleménye szerint jól látta a betegség jellegét, mikor Agamemnón örült dühét írja le: „Így szólt és le is ült; de közöttük szólani föl-kelt / szélesen országoló hős Átreidész Agamemnón, / bosszúsan: feketébe borult kebelét iszonyú düh / duzzasztotta, s olyan volt két szeme, / mint lobogó tűz...” (Hom. *Il.* 1,101–104; Devcseri Gábor fordítása).

szemben felgyűlt epénket a dolgaikra zúdítjuk?”¹³ Azaz mivel a harag örültség, az epe szinonima híven fejezi ki természetét, hiszen az orvosi szakirodalomban az epe túltengése figyelhető meg ebben az állapotban. Leírásában az epe felmelegedést okoz a test középső részeiben, és mivel megfeszíti az ereket, a vér szabad áramlását akadályozza, és többek között emiatt is hajlamosabbak a haragra a betegségük és koruk miatt legyengült emberek.¹⁴

Ezt az elméletet, azaz az epe felmelegedése miatt bekövetkező pszichés zavart, már a *Corpus Hippocraticum*-ban is megfigyelhetjük az agykárosodás különböző fajtáinak magyarázatakor. A *Szent betegségről* szerzője szerint a folyamatos örvongás oka a felmelegedés a testben, amely az epétől melegszik fel, mivel az felrohan az agyba az ereken keresztül.¹⁵

Seneca teljes mértékben elutasítja azt, hogy a harag bármiben is fokozná a lelki nagyságot: véleménye szerint „az nem is igazi nagyság, hanem csak felfuvalkodottság; az ártalmas nedvektől felduzzadt testben a betegség nem a növekedés jele, hanem a vészes túltengése...” (*umoris abundantia*).¹⁶

A *Corpus Hippocraticum*-ban már megjelennek a depressziós állapot testi, fiziológiai magyarázatai és fő tünetei, a szomorúság, lehangoltság és a félelem,¹⁷ amely okokat és szimptómákat Seneca prózai műveiben is felfedezhetjük. Seneca ugyan nem használja a melankólia terminust, de hosszasan értekezik e betegségről, amely véleménye szerint az örültség hatáskörébe tartozik. Szerinte a jelenség a lélek nyugtalansága, az önmagukkal való elégedetlenség¹⁸ miatt alakul ki, tehát az érzelmi alapokat hangsúlyozza, ugyanakkor e „természet-

¹³ Sen. *Ir.* 2, 26,3; ford. Kovács Mihály

¹⁴ Sen. *Ir.* 3,9,4.

¹⁵ Hp. *Morb. Sacr.* 15.

¹⁶ Sen. *Ir.* 1,20,1. ford. Kovács Mihály

¹⁷ Hp. *Aph.* 6,23.

¹⁸ Sen. *Tranq.* 2,7.

ellenes” állapot fiziológiai, humorális tünetei is megjelennek nála, hiszen a megcsömörlöttség, életuntság és a félelem esztelensége miatt az epe túlteng (*suffusio bilis*), az arc színtelen, az idegek megbénulnak vagy szüntelenül reszketnek.¹⁹

A *De irában* megfigyelhetjük a depressziós állapot és a test *hideg, száraz és nedves voltának összefüggését*.²⁰ Leírásában a nedvesebb, szárazabb és hidegebb természetűekre a félelem, a makacsság, a kétségbeesés és a gyanakvás jellemző, amely sok kapcsolódási pontot mutat a korabeli orvosi szakirodalommal. Már a *Corpus Hippocraticum* is kiemeli a betegség „hideg és nedves” voltát, hiszen a szerző az epe mellett a nyálka nedvességének és hidegségének tulajdonította az elmebaj, amely ráfolyik a vérre, amely meleg, tehát lehűti és „megállítja azt.”²¹

Aretaios, Seneca orvos kortársa a betegség hideg volta mellett a melankólia száraz jellegét emeli ki, véleménye szerint azokban az életszakaszokban, amelyekben a vérhez sok hő társul, nevezetesen a pubertáskorban és a fiatal felnőttkorban, a *maniára* való hajlam rizikófaktora magasabb, azok viszont, akik „természettől fogva” hajlamosak a szárazságra, gyorsabban esnek a melankólia állapotába.²²

Érdekesség, hogy Seneca a teljesítménykényszer, a stressz által kiváltott negatív hatásokat is beleveszi örület-teóriájába, összekötve a fizikai okok miatt való manifesztálódással: attól függ csak a dolog, hogy valaki tüzes természetű-e, vagy hideg és megalázkodó. Véleménye szerint a kudarc a heves természetű emberből haragot vált ki, a rest és tehetetlen emberből búskomorságot...²³

A melankólia orvosi szakleírásaiban gyakran találkozunk az öngyilkosság gondolatával, amely jelenség Seneca passzusaiiban is

¹⁹ Sen. *Ep.* 95,16; 52,12.

²⁰ Sen. *Ir.* 2,19,2.

²¹ Hp. *Morb. Sacr.* 7.

²² Aret. *SD.* 1,6.

²³ Sen. *Ir.* 3,7,2.

megtalálható. Véleménye szerint nevetséges és esztelen dolog az életuntságtól (*taedio vitae*) futni a halálba, ugyanakkor mégis sokan eme állapot miatt az öngyilkosságba menekülnek.²⁴ Konkrét leírást ad arról, hogy hogyan érznek ezek az emberek: mindent szürkének és ugyanolyannak látnak, kedvetlenek, nem látják a változás és az új dolgok szépségét, és a depresszív gondolatok körforgásának következményeképp halálvágyat érznek, végül pedig öngyilkosságba menekülnek (*libido moriendi; uelle mori*),²⁵ hiszen az életet nem csak keserűnek, hanem fölöslegesnek is érzik.²⁶

A halálvágy mint tünet Aretaiosnál is megjelenik, aki szerint melankolikus állapotban a beteg paranoid személyiségvonásokat vesz fel, fél a mérgezésektől, mizantróppá és babonássá válik, és eljuthat addig a pontig, hogy annyira gyűlöli az életét, hogy a halálra vágyik.²⁷ Tüneteik továbbá az álmatlanság, az elkeseredettség, testük elhanyagolása, a kognitív funkciók lassulása, a kedvetlenség, a gyors véleményváltoztatás, a rosszindulatúság jellemzi, és ha sikerül végre elaludniuk, akkor is rémálmok gyötrik őket.²⁸

A „senecai *insania*” további tüneteként fedezhetjük fel a képzelgések, hallucinációk, álmoképek jelenlétét, amely jelenség ugyan-csak sok hasonlóságot mutat a pszichés zavarok orvosi szakleírásával. Seneca az álom metaforát gyakran használja a tudatlanság, az öntudat hiányának megjelenítésére, amely az *insania* állapotát jelenti. Véleménye szerint fel kell ébrednünk álmoképeinkből, képzelgéseinkből, s ehhez az egyedüli út a filozófián keresztül vezet, csupán a filozófia „verheti” ki belőlünk a nehéz álmot (*somnum gravem*).²⁹ Az álmoképek valóságosként való kezelése betegség, ezeknek az embereknek

²⁴ Sen. *Ep.* 24,22.

²⁵ Sen. *Ep.* 77,6.

²⁶ Sen. *Ep.* 24,26.

²⁷ Aret. *SD.* 1,5.

²⁸ Aret. *SD.* 1,5.

²⁹ Sen. *Ep.* 53,8.

a lelke „álomkórban szenved”, hiszen az álmokképekben vagy éji látomásokban semmi valós, semmi igaz nincs. ³⁰ A nyughatatlan emberek szerint hamis álmokképek (*falsae imagines*) ³¹ kergetik, mint az örülteket, hiszen az elmebetegek is valamiféle látomás ingerlésére „tevékenykednek”, melynek fals voltát „hibbant értelmük” nem látja. ³² Az örültség egy szimptomája véleménye szerint a kóros félelem, a paranoia, amikor az ember hamis képzelődésében elmerül: „A lélek gyakran minden olyasfajta mozzanat felmerülése nélkül, amelyek valamely bajra mutattának, rémképeket alkot magában.” ³³

Az orvosi szövegekben is hasonló módon kapcsolódik össze az álmokképek valóságosnak tűnő kezelése a pszichés zavarokkal. A *Corpus Hippocraticum*ban az agykárosodás tünete a valóság fel nem ismerése, azaz a valóság és a képzelgések egyfajta összemosódása, akiket éjjel megjelenő rémképek, rettenetek és „örültek” vesznek körül. ³⁴

Aretaios szerint sok esetben a mentálisan beteg emberek abszurd fantáziaképektől szenvednek (*allokotoi phantasiai*), vizuális illúzióik és hallucinációk vannak, azonban van olyan eset is, amikor nem gyötri őket semmiféle hallucináció, csupán „nem úgy gondolkodnak, ahogyan kellene” az általuk érzékelt valóságról. Celsus, a szintén kortárs latin orvosi szakíró ³⁵ leírásában a valódi *insania* akkor jön létre, amikor a beteg teljesen elmerül irracionális képzelgéseiben (*vanās imagines accipit*) ³⁶ és függésbe kerül tőlük. Ilyenkor irracionálisan beszél, azaz teljesen az „örület” hatása alá kerül.

³⁰ Sen. *Const. Sap.* 11,1.

³¹ Sen. *Tranq.* 12,5.

³² Sen. *Tranq.* 12,5.

³³ Sen. *Ep.* 13,12; ford. Bollók János

³⁴ Hp. *Morb. Sacr.* 6.

³⁵ Celsust az orvosok Cicerójaként (*Cicero medicorum*) emlegették. Langslow művében olvashatjuk, hogy Celsus inkább a görög szavak latinizált változatát részesíti előnyben, és korlátozza a görög terminológiát. Ld. David LANGSLOW, *Medical Latin in the Roman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 121.

³⁶ Cels. 3, 18, 3.

Seneca véleménye szerint más gyógymódra van szükség a harag, másra a búskomorság ellen, hiszen ezek egymástól nagyon különböző betegségek, éppen ezért ellentétes módon kezelendők. Hozzáteszi a prioritás fontosságát is, azaz mindig azon kell segíteni először, amelyiknek örültsége nagyobb méreteket öltött. A személyre szabott terápiát szorgalmazza, szerinte nem lehet ugyanazt a gyógymódot alkalmazni a különféle betegségben szenvedők esetében (*pro cuiusque morbo medicina quaeratur*).³⁷ Véleménye szerint ahányféle lélek, annyiféle mentális baj létezik, s mindegyik esetben meg kell találni a megfelelő gyógymódot.

Ehelyütt vélekedését összehasonlíthatjuk a *Corpus Hippocraticum* meglátásával és orvosi tanácsával, hiszen nagy jelentőséget tulajdonít az individualizációnak, és a világban lévő dolgok örök természetességét hangsúlyozza, azaz, hogy minden betegségnek megvan a maga természete és sajátossága.³⁸ Tehát a *Corpus*ban a φύση, az egyéni természet, a terápia, az orvos-beteg kapcsolat is szerephez jut, sőt a vigasztalás is. Kiemeli, hogy bizalom nélkül nem lehet gyógyítani, hiszen ez teremti meg az orvos és betege között a kölcsönösséget: véleménye szerint sok súlyos beteg hamarabb és könnyebben meggyógyul, ha teljes bizalommal engedi át magát az orvos elhivatottságának.³⁹ Továbbá nem hiányzik a gyűjteményből a felhívás a minél gyakoribb beteglátogatásokra és a minél bensőségesebb beszélgetések kialakítására, hiszen ezek által van esélye a páciensnek a leginkább a gyógyulásra.⁴⁰ Az individualizáció fontossága Celsusnál is megjelenik, akinek mottója a *pro cuiusque natura*,⁴¹ hiszen minden személy különböző, azaz örülete is különféle módon nyilvánul meg, és emiatt személyre szabott gyógymódot kell alkalmazni. A kezelés előfeltétele

³⁷ Sen. *Ir.* 1,16,4.

³⁸ Hp. *Morb. Sacr.* 18.

³⁹ Hp. *Praec.* 6.

⁴⁰ Hp. *Epid.* 4,3; 4,12.

⁴¹ Cels. 3,18,10.

a beteg megismerése és a vele való közvetlen kapcsolat, a beszélgetés. Celsus ennek a kapcsolatnak a lehetséges alakító eszközeit sorolja fel, miközben a cél a páciens megismerése, félelmének elűzése, önmegerősítése dicséret által, egyszóval a közvetlen kapcsolat kialakítása.⁴²

Seneca megegyezik Celsusszal abban, hogy olyan beszélgetést kell kezdeményezni és témát találni, amely a páciens számára kedves vagy újnak számít, ily módon a kíváncsiság eltereli a figyelmét örületéről, megnyugvást ad neki, illetve racionális gondolkodását segít „visszaállítani”.⁴³ Gill szerint Seneca prózai műveiben preventív pszichológiai gyógyírt kínál olvasói számára, amely mai terminussal élve egyfajta kognitív pszichoterápiának felel meg.⁴⁴

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy Seneca prózai munkáiban a filozófusi és az orvosi hatáskörbe tartozó *insania* egyfajta sajátos összeolvadása figyelhető meg. Szerzőnk, bár kettéválasztja az orvosi és filozófiai hatáskörbe tartozó *insania* jelenségét a manifesztáció okának szempontjából, mégis sok esetben találkozhatunk a harag, a szenvedélyek miatt kialakuló *insania* „orvosi” megközelítésével, az örület orvosi szövegekben található jellemzőivel, tünetjeivel és terápiás eszközeivel.

Az elmúlt időszakban számos jeles tanulmány és mű jelent meg Seneca lelki eredetű *insania*-felfogásával kapcsolatban⁴⁵, azon-

⁴² Cels. 3, 18, 17. Ld. Christopher GILL, *Philosophical Therapy as Preventive Psychological Medicine = Mental disorders in the Classical World*, szerk. William HARRIS-Vernon, Leiden/Boston, Brill, 2013, 366.

⁴³ Sen. *Ir.* 39,4: *sermones inferet uel gratos uel nouos et cupiditate cognoscendi auocabit*. Ld. Anthony Arthur LONG, *Seneca and the self: why now? = Seneca and the Self*, szerk. Shadi BARTSCH, David WRAY, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 20–38. Long leírásában Senecánál a barátság egyfajta tükör vagy *alterego*, általa az egyn jobban megismerheti önmagát, s erre egyedül talán nem lenne képes.

⁴⁴ GILL, 40. jegyzetben *i.m.*, 372.

⁴⁵ Pl. Anthony Arthur LONG, *Seneca and the self: why now? = Seneca and the Self*, szerk. Shadi BARTSCH, David WRAY, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 20–38.; Marke AHONEN, *Ancient philosophers on mental illness*, History of

ban a műveiben megjelenő orvosi hatáskörbe tartozó örület, a humoralpatológia és a hozzá kapcsolódó hideg és meleg, száraz és nedves elvont fogalmainak lelki zavarokat befolyásoló, filozófiai-orvosi elméleteinek analizálása hiányt szenved a jelenlegi kutatásokban. Seneca passzusaiiban az örület, a pszichés zavarok egyfajta interdiszciplinaritását, komplexitását vélhetjük felfedezni, amely a sztoikus filozófus *insaniáról* való holisztikus gondolkodásának egyfajta új megközelítését jelentheti.

Szövegkiadások

- AD Lucilium Epistulae Morales, Books 14-20*, kiad. REYNOLDS, Leighton Durham, Oxford, Oxford University Press, 1965.
- On Medicine, Volume I: Books 1-4*, CELSUS, ford. SPENCER, Walter George, Cambridge, Harvard University Press, 1935.
- Iliász/Odüsszeia/Homéroszi költemények*, ford. DEVECSERI Gábor, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1974.
- On the Sacred Disease*, HIPPOCRATES, ford. FRANCIS ADAMS, Adelaide, University of Adelaide, 2007.
- Moral Essays Volume I-II*, SENECA, ford. JOHN W. BASORE, Cambridge, Harvard University Press, 1998.
- SENECA *prózai művei I-II*, ford. BOLLÓK János, KOPECZKY Rita, KOVÁCS Mihály, SZŐKE Ágnes, TAKÁCS László, Budapest, Szentár, 2002.
- Válogatások a Hippokratészi Gyűjteményből*, ford. HAVAS László, NÉMETH Béla, RITÓOK Zsigmond, Budapest, Gondolat, 1991.

Bibliográfia

- Marke AHONEN, *Ancient philosophers on mental illness*, History of Psychiatry, 30 (2019) 3–18.

Psychiatry, 30 (2019) 3–18.; Christopher GILL, *Philosophical Psychological Therapy: Did It Have Any Impact on Medical Practice? = Mental Illness in Ancient Medicine From Celsus to Paul of Aegina*, ed. Chiara THUMIGER, Peter SINGER, Leiden/ Boston, 2018, 365–380.

- Christopher GILL, *Philosophical Therapy as Preventive Psychological Medicine = Mental disorders in the Classical World*, szerk. HARRIS, William Vernon, Leiden/Boston, Brill, 2013, 339–362.
- Jacques JOUANNA, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers*, Leiden/Boston, Brill, 2012.
- David LANGSLOW, *Medical Latin in the Roman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2000.
- Anthony Arthur LONG, *Seneca and the self: why now? = Seneca and the Self*, szerk. Shadi BARTSCH, David WRAY, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 20–38.
- Mario Augusto MAIERON, *On the hellebore trail an anthropological research into madness*, *Medicina Historica* 2 (2018) 5–18.
- Jackie PIGEAUD, *La maladie de l'âme: étude sur la relation de l'âme et du corps dans la tradition médico-philosophique antique*, Paris, Les Belles Lettres, 1981.
- Chiara THUMIGER, Peter SINGER, *Introduction. Disease Classification and Mental Illness: Ancient and Modern Perspectives = Mental Illness in Ancient Medicine From Celsus to Paul of Aegina*, ed. Chiara THUMIGER, Peter SINGER, Leiden/Boston, Brill, 2018, 2–32.

A hajnal mint Istenalak a római és görög kultúrában

1. Előszó

Tanulmányomban a Hajnalt – akit a görögök Éósznak, a rómaiak pedig Aurorának neveztek – mint mitológiai alakot mutatom be. Mivel nem elsőrangú istenségről van szó, hagyománya kissé rendszertelen: bár különböző szerzők számos szöveghelye említi többféle aspektusban, történetben, mégis, ha az ember a hajnalistennő bemutatására kíváncsi, nehezen vagy egyáltalán nem talál olyan irodalmat, amely egy helyen összegezné a köré épülő mítoszokat vagy a különböző művekben való megjelenéseit, a róla tett említéseket. Céлом tehát az, hogy a dolgozatom fejezeteiben némileg egységesítsem a Hajnalra vonatkozó hagyományokat.

Először az általános információkkal kezdem: a hajnal istennőjének családfája, származása, valamint szerepe az antik görög és római világban. Annak megfelelően, hogy a hajnal mint istennő más mitológiákban is jelen van (összevetve jelentős hasonlóságok is felfedezhetők köztük), a folytatásban az indoeurópai elődeit tekintem át néhány mondatban. Ebben a fejezetben szót ejtek még

elnevezésének etimológiájáról is. Általános tiszteletéről a negyedik fejezetben írok, valamint annak következtében, hogy egyesek a Matralia ünnepen tisztelt istenséggel azonosították, egy alfejezetben bemutatom kapcsolatát Mater Matuta istenalakjával.

Mivel mítosza főleg hódításai köré épül, egy fejezetet szentelek az általa elcsábított, elrabolt férfiaknak, akikről egyenként, részletesen beszámolok. Ugyanígy járok el az utódait illetően – e férfiak közül kettőtől születettek gyermekei, akiket szintén ismertetek egy-egy szakaszban. A hetedik fejezetben néhány példával szemléltetem a római irodalomban való megjelenéseit, végül pedig a művészet szemszögéből vizsgálom, mert alakja az ókortól kezdve nagyon sok művészt inspirált. Fontosnak tartom a róla készült ábrázolásokat, elvégre ezek által tudhatjuk meg, hogy milyennek képelték el az antropomorf istennőt.

2. Ki Éősz/Aurora?

A görög mitológiában a hajnalistennő Éősz, Hüperiőn titán és Theia vagy Eurüphaessa titanisz lánya (Hom. *Himnusz a Naphoz*, 2 skk; Hes. *Theog.* 371 skk). Egyesek, köztük Ovidius szerint is Pallasz volt az apja – innen ered a *Pallantiasz* melléknév (Ov. *Fas.* IV. 373; Ov. *Met.* IX. 421).¹ Az éjszaka befejeztével az Ókeanosz folyóból kel fel, keleten, a rózsaujjú, sárga ruhás Éősz, hogy jelezze a nappal érkezését az isteneknek és halandóknak egyaránt, s eközben a földre ontja a virágokat éltető harmatot. Kocsiját két fehér ló húzza: Lamposz és Phaethőn (Hom. *Od.* XXIII. 246). Az Olümposzra tartván jelenti be bátyja, Héliosz érkezését, majd átalakul Hémerává, végigkíséri Hélioszt útján, végezetül Heszperaként érkezik meg az óceán nyugati részére (Hom. *Od.* V. 1 és XXIII. 244-6; Theokr. *Id.* II. 148). Nővére Szeléné (Apollod. I. 2. 2.).²

¹ WRIGHT, 1949, s.v. Aurora.

² GRAVES, 1970, 234–235.

A 'rózsaujjú' vált legjellemzőbb attribútumává – főként Homérosznál (ῥοδοδάκτυλος Ἥως): *Himnusz a Naphoz*, 6; *Il.* I. 477; *Od.* II. 1, V. 121, XXIII. 241; de más szerzőknél is előfordul: *Ov. Met.* VII. 705; *Sapph. Fragm.* 58. 19; *Theokr. Id.* II. 148. Mivel a homéroszi költeményekben Éosz nem csupán bejelenti bátyja jöttét, hanem el is kíséri őt, néha olyan helyen említik, ahol Héliosz nevét várnánk. Alakjuk így olvad egymásba egyes helyeken – pedig Éosz pusztán a nappal érkezésének hírnöke, a tényleges nappalt Héliosz hozza el:

ἀλλ' ὅτε δὴ τρίτον ἡμαρ εὐπλόκαμος τέλεσ' Ἥως...

(*Od.* V. 390; illetve ugyanez a sor itt: *X.* 144)³

A tragikusok teljes mértékben Hémerával azonosítják, akiről később ugyanazokat a mítoszokat mondják, mint Éószról. A görög mitológia legtöbb alakjához hasonlóan a rómaiaknál is megtaláljuk a megfelelőjét. A görög Éószra vonatkozó fogalmakat a latin költők teljes mértékben Aurorára használták, akit Rómában nem igazán tartottak istennőnek.⁴ A mitológiával foglalkozó szerzők vonakodva sorolták be a második nemzedék titaniszai közé, a személyéhez kapcsolódó cselekedetek, feladatok inkább allegóriák, mint mítoszok.⁵

3. Indoeurópai gyökerek

Számos kultúrában hitték a természeti jelenségeket (mint a napsütés, az eső, a villámlás és így tovább) isteneknek vagy legalábbis az istenek megnyilvánulásának. Az ősi Indiában is létezett hajnalistennő – őt Usasz néven tisztelték. Éószhoz hasonlóan ő is repülő szekéren

³ „De amikor már a harmadik napot hozta el a széphajú Éosz(…)” (ahol nem jelölöm másként, a dolgozatban saját fordításaim szerepelnek.)

⁴ Ókori Lexikon, 2002, s.v. Eos.

⁵ GRAVES, 1970, 236.

hozta el a pirkadatot és benne is csillapíthatatlan vágy égett a férfiak iránt. Jelzője, a vörös lehelet, Éosz 'rózsaujjú' állandó jelzőjére emlékeztet. Ezek a hasonlóságok nem lehetnek véletlenek, mivel a görögök és az indiaiak is feltehetőleg közös indoeurópai őstől származnak, illetve az Éosz és Usasz nevek is ugyanabból az indoeurópai alapszóból erednek, amely jelentése 'hajnal' (ld. lentebb).

A rómaiakra szintén igaz, hogy indoeurópai gyökereik vannak – ahogy a latin *aurora* szót, úgy a görög ἠώς-t is a hajnalra alkalmazták, illetve a hajnallal azonosított istennőre: ezeket a szavakat ugyanabból a töből eredeztetik. A hajnalistennő „ötlete” mint olyan, jelen volt az ősi Nyugat-ázsiai mítoszokban is, Istár néven: vagy az ég vagy a hold istenének volt a lánya, az Esthajnalcsillaggal (Vénusz bolygó) társították, valamint ahogy Éosz és Usasz, ő is általában halandó férfiakra vetette ki hálóját. A görögök akkor kerültek kapcsolatba a Nyugat-ázsiai társadalommal, amikor különváltak az indoeurópai kultúráról és Délkelet-Európában telepedtek le, feltehetőleg valamikor a Kr. e. 3. évezredben.⁶

Etimológiai szempontból van némi bizonyíték egy női istenségre, **dhuǵh_atēr diwós* 'az ég lánya', akinek nevét megőrizte a görög θυγάτηρ Διός, a szanszkrit *duhitā diváh*, illetve a litván *diėvo duktė*. Ezt a jelzőt különösen a 'hajnalistennőre' (**h_aéusös*) alkalmazzák a balti, a görög és az indiai hagyományban. Innen származik a latin *Aurōra*, a görög *Ēōs*, a szanszkrit *Uśās-* és a litván *Aušrine* szó is. Ebből kifolyólag az indoeurópai hagyomány alapján úgy tűnik, az 'ég lánya' és a 'hajnalistennő' egy és ugyanaz az istenség.⁷

⁶ Az első két bekezdés forrása: LITTLETON, 2005, 485, s.v. Eos (Jim Marks).

⁷ MALLORY, 2006, 409, 432.

4. *A hajnalistennő tisztelete*

A rómaiak hajlamosak voltak olyan istenekben is hinni, akiknek nem volt kultusza. D. S. Levene szerint Aurora is egy ilyen istenség volt – isteni mivolta messzemenően feltételezett az irodalmi forrásokban és a feltételezéseken kívül, hogy ő lehetett a Matralián tisztelt Mater Matuta (ld. 3.1), nem rendelkezünk konkrét bizonyítékkal kultuszát illetően. Tényleges tiszteletéről keveset tudunk – ezzel kapcsolatban Ovidius *Metamorphoses*-ében megszólaltatja Aurorát (XIII. 587–590):

*omnibus inferior, quas sustinet aureus aether,
(nam mihi sunt totum rarissima templa per orbem)
diva tamen, veni, non ut delubra diesque
des mihi sacrificos caliturasque ignibus aras:*⁸

A *rarissima* itt talán egy eufemizmusnak felel meg: tehát egy temploma sincs. Az istennő itt arra próbál rávilágítani, hogy templom nélkül is lehet valaki istenség. Tiszteletének létezése nem lényegtelen, de nem az teszi istenné, hanem az isteni osztály, a „kategória”, amibe tartozik: márpedig ő véget vet az éjszakának és elhozza a fényt az embereknek és isteneknek egyaránt – ez meglehetősen magas rangba helyezi (591–593).⁹

4.1 Matralia – a hajnalistennő ünnepe?

Június 11-én, a Matralia (Anyák ünnepe) alkalmával Mater Matutát vagy Matuta Anyát ünnepelték (Ov. *Fas.* VI. 473 skk.). Itália-szerte tisztelték, különösen a nők mint a termékenységet elősegítő és biztosító istennőt. Nevének kétféle magyarázata létezik: az

⁸ „Mindtől alsórendűbb vagyok, akiket az aranyszínű ég tart a magasban, / (hiszen nekem van a legkevesebb szentélyem az egész világon) / mégis istennő vagyok, eljöttem, de nem azért, hogy szentélyeket, ünnepnapokat / és tűztől izzó oltárokat adj nekem.”

⁹ LEVENE, 2012, 56.

egyik az 'anya, aki jót tett', a másik pedig a 'hajnali anya'. Lucretius említi először a római költők közül Mater Matutát, akit a hajnal istennőjével azonosít:¹⁰

*Tempore item certo roseam Matuta per oras
aetheris auroram differt et lumina pandit...*
(*De Rer. Nat.* V. 656–657)¹¹

Lucretius költeményének ötödik könyvében többek között a születést, a fejlődést, a növekedést és az enyészetet fejti ki. Tárgya a világ és az emberiség keletkezése, halandósága és hanyatlása a civilizáció káros hatása alatt. A 656–679. sorokban levő hajnalról való értekezésben Matuta jelenléte feltétlenül reflektál az istennő más aspektusaira is. Hogy Matuta mindig is hajnalistennő volt-e, vagy valamely módon elérte ezt az asszociációt egy görög istenséggel való egyesülésen át, még megválaszolatlan. Lucretius viszont úgy tűnik, utal a görög világra, mikor egy Homérosz által használt célzással kezdi a szakaszt (656–657: egy új nap kezdete), illetve később, mikor a Trójában fekvő Ida hegyénél való történekekről beszél a 663–665. sorokban (az Ida hegy Kübelé vagy Magna Mater otthonainak egyike). A születés nem áll messze Lucretius gondolatától: az egyik magyarázatban a nap birtokába veszi az eget, a másikban a tűz magvai lényegülnek eggyé, a 662. sor pedig a *gigni* szóval végződik, amivel utal a nap mindennapos újjászületésére. A Matralia nem csak születési ceremónia, hanem ünnepe a gyermeki lét korai szakaszának, így helyezve a gyermeket a rá váró növekedés és gyarapodás útjára. Figyelemre méltó, ahogy a szerző felépíti költeménye ezen szakaszát – nem a születés pillanatától kezdetét vevő törődés által, hanem az élet ciklusa által: kezdve a növényekkel, amik megnőnek, majd elpusztulnak, egy gyermek fejlődésén át, egészen az első fogtól a serdülőkorig, végezetül pedig az idő és vele minden dolog

¹⁰ BISPHAM, 2000, 146.

¹¹ „Matuta is a meghatározott időben szórja szerte a partokon / az ég rózsás hajnalpírját és árasztja szét a fényt (...)”

körforgásáig jut el (669–679). Tehát a születés minden pillanata részese lesz az élet körforgásának – ezért amikor Lucretius Matuta Anyát hajnalistennőként és egyben a termékenység és fejlődés istennőjeként is szerepelteti, valójában a létezés egy örökös ciklusába helyezi.¹²

Más szerzők viszont Inóval azonosítják. Inó a görög mitológiában Kadmosz egyik lánya, Athamasz boiótiai király második felesége. Szemelé halála után magukhoz veszik nevelésre Dionüszoszt, Zeusz és Szemelé közös gyermekét. Inó többször is hangoztatta Dionüszosz isteni voltát, mire Héra féltékenységében örületet küldött Athamaszra, aki megölte egyik fiát. Inó, hogy mentse a másik fiút, Melikertészt, a tengerbe ugrott vele együtt, ahol tengeristennővé változott és Leukotheé lett a neve. Melikertész szintén tengeri istenné lett Palaimón néven (Ov. *Met.* IV. 416–431, 494–541). Mindketten a hajósok és a bajba tévedt utazók védelmezői: például Inó–Leukotheé mentette ki Odüsszeuszt a viharból (Hom. *Od.* V. 333–353).

Rómában Inó–Leukotheét Mater Matutának, Palaimónt pedig Portunusnak nevezik:

*Ino dea ducetur et Λευκοθέα a Graecis a nobis Matuta
dicetur (...)*

(Cic. *De Nat. Deo.* III. 48. 1 sk.)¹³

*Ino Cadmi filia nonne Λευκοθέα nominata a Graecis
Matuta habetur a nostris?*

(Cic. *Tusc. Disp.* I. 28. 9 sk.)¹⁴

Matralia ünnepén az anyák lánytestvéreik gyermekeiért is imádkoztak, nem kizárólag a sajátjukért (Ov. *Fas.* 559–562) – ennek az oka már régóta kutatás tárgya. Nincs olyan rendszer, melyben egy

¹² BISPHAM, 2000, 147–148.

¹³ „Inó istenmőt Leukotheének tartják a görögök, mi pedig Matutának hívjuk (...)”

¹⁴ „Inót, Kadmosz lányát, vajon nem Leukotheének nevezik a görögök, mi pedig Matutának tartjuk?”

nő közelebbi rokona lenne testvére gyerekeinek, mint a sajátjának. Az apai jog szerint is egy unokaöcs vagy unokahúg természetesen távolabbi rokon, mint a saját gyermek – de az apának hatalma volt a vér szerinti és örökbefogadott gyermekei, unokái, stb. felett. Ez a hatalom Rómában egy édesanyának semmilyen formában nem adatott meg, viszont egy anya természetesen még mindig közelebbi rokonnak számított, mint egy anyai nagynéni. Ha valaha létezett is volna a világban olyan osztályozó rendszer, ami annyira nyers és szigorú, hogy nem tesz különbséget a valódi anya és ugyanaból a korosztályból egy másik nő közt, akkor az anya és nagynéni a rokonság ugyanazon fokán álltak volna a fiatalabb generáció minden tagja számára.¹⁵

Minden, amit tudunk Rómáról, megakadályoz annak a feltételezésében, hogy a rítuson jelenlévő összes nő áldásokat kért saját szavaival megfogalmazott imával, lánytestvéreinek sarjaira. Az istennő tisztelete régi, még a Numa-féle naptárhoz tartozik – nem későbbi, mint a királyok korának vége, talán még jóval korábbi is. Egy ilyen szertartásban az öreg és elavult latin szavak bizonyára elfogadottak és feltehetőleg visszaadhatók valamilyen szinten. H. J. Rose szerint az istennőnek ilyesféle mondat lehetett címezve: *Mater Matuta, te precor quaesoque uti volens propitia sies pueris sororiis.*¹⁶

Ha ő az égi erő egy fajtája, akkor nehéz belátni, hogy miért kéne kultuszát a házas nőkre korlátozni, mi alapján választották ki az ünnep dátumát illetve idejének alkalmasságát vagy, hogy miért kéne bárkinek is a gyermekét különösen neki ajánlani. A termékenység erejét akkor imádják, amikor a termések már közel érnek és kéri, hogy áldja meg a nők szaporodását – mindezt nők teszik, akik gyermekeket szülnek és nevelnek fel.¹⁷

¹⁵ ROSE, 1934, 156.

¹⁶ „*Matuta Anya, kérlek és könyörgöm, hogy akarated szerint légy kiengesztelve testvérem gyermekei felé.*”

¹⁷ ROSE, 1934, 157.

Kizárólag családanyák és szabadnak született nők vehettek részt az ünnepségen. Ajándékként virágokat ajánlottak fel, karjukban pedig rokonaik gyermekét vitték, hogy az istennő gondviselésére és oltalmára bízzák őket.¹⁸ Az eddigi kutatások alapján tudni vélik, hogy rabszolganők nem léphettek be a szentélyébe – mégis az ünnepség egyik rítusa az volt, hogy egyet a rabszolganők közül bevezettek a templomba, majd bottal kergették onnan ki.¹⁹

Szent Ágoston az istennő nevét és annak jelentését a *maturescere* ('megérik') igével kapcsolta össze (*De Civit. Dei.* IV. 8).²⁰ Etimológiai kapcsolatot lehet még felfedezni a Matuta név és a *matutinus* ('reggeli') melléknév között is, ami szintén célozhat a hajnalra, ezáltal Matuta Anya hajnalistennő mivoltára.²¹ Összemosódnak az istennő szerepkörei: a rómaiak korán reggel felkeltek, hogy kihasználják a Hajnal Anya által elhozott *prima luxot*, de emellett a *maturatio*hoz is hozzácsatolták.²²

Szentélyeiről többször tesz említést Livius *Ab Urbe Condita* című munkájában. A II. 5. 19-ben egy vélhetően Servius Tullius király által felszentelt Matuta Anya templomról beszél, amit M. Furius Camillus római *dictator* akar újra felszentelni Veii elfoglalása után. A II. 5. 23-ból kiderül, hogy ez meg is történik. A II. 6. 33. alapján pedig Satricumban is volt egy Matuta szentély, ami egy a latinok által okozott gyújtogatás után, csodás módon épségben maradt. A satricumi szentélyt említi a IV. 28. 11-ben is – ez alkalommal villámcsapás éri. Rómában feltehetőleg a *Forum Boariumon* volt egy kettős szentélye Fortunával (V. 33. 27.) – e kettős szentély leégéséről tesz megjegyzést a III. 24. 47-ben, majd helyreállításának indítványozásáról a III. 25. 7-ben. A római templomban

¹⁸ WRIGHT, 1949, s.v. Matralia.

¹⁹ MICHELS, 1990, 77.

²⁰ ROSE, 1934, 157.

²¹ BISPHAM, 2000, 143.

²² MICHELS, 1990, 77.

egy feliratozott tábla elhelyezéséről is ír, mely szerint a római nép legiója és hadserege sikeresen leigázta Sardiniát Tiberius Sempronius Gracchus vezetésével. A tábla Sardinia szigetét ábrázolta, rajta megjelölve az ott vívott csaták helyét – mindezt Iuppiternek ajánlották fel ajándék gyanánt (VI. 41. 28.).

5. Hódítások

ἐποίει γὰρ αὐτὴν Ἀφροδίτη συνεχῶς ἐρᾶν, ὅτι Ἄρει
συνευνάσθη.

(*Pszeud. Apollod. Bibl. 1. 27. / Apollod. Mitológia I. 4. 4.*)²³

Aphrodité egyszer Éósz ágyában találta Árész, ami miatt nagyon megharagudott az istennőre. Büntetésképp arra ítélte, hogy mindig halandó férfiak után vágyakozzon – Éósz tehát megkezdte hódításait.²⁴ Ezáltal több halandó férfi sorsa fonódott egybe az istennőjével, amit mítoszok igazolnak. Egy közülük Kleitoszé, aki Mantiosz fia és Melampusz unokája volt (Hom. *Od.* XV. 242 skk.). Szépsége annyira megbabonázta Éósz, hogy belészeretett és magával ragadta őt, hogy a szeretőjévé tegye. Erről Homérosz tesz említést az Odüsszeiában:

ἀλλ' ἢ τοι Κλεῖτον χρυσόθρονος ἥρπασεν Ἥως
κάλλεος εἵνεκα οἷο, ἔν' ἀθανάτοισι μετεῖη.

(*XV. 250 sk.*)²⁵

A Hajnal mint istenalak mitológiai megjelenéseinek jelentős része a hódításokhoz kapcsolódik. Az elbeszélések többségében nem egyedül

²³ „Aphrodité azzal sújtotta Éósz, hogy folyton szerelmes legyen, mert együtt hált Árészsal.”

²⁴ GRAVES, 1970, 235.

²⁵ „Ám aranytrónusú Éósz magával ragadta Kleitoszt / szépsége miatt, hogy a halhatatlanok között legyen.”

szerepel, ott a kedves is – az elrabolt férfiakkal való viszonyai által épül fel leginkább története. Több halandót is elcsábított, akik általában a túlzott figyelmesség – ha nevezhetjük így – eredményeképp gyakran szenvedtek. Ezért elengedhetetlennek érzem, hogy a következőkben részletesen mutassam be ezeket a mítoszokat.

5.1 Órión

Órión volt a legszebb férfi a földön, Poszeidón és Eurüalé fia. Boiótiában vadászként tevékenykedett. Egy nap átment a Khi-osz szigetén lévő Hüriába és beleszeretett Meropébe, Oinopión lányába, Dionüszosz unokájába. Oinopión neki ígérte lánya kezét, azzal a feltétellel, ha megszabadítja a szigetet a veszélyes állatoktól. Órión tehát elkezdte a vadászatot és minden nap elvitte az aznap elejtett vadállat irháját szíve hölgyének. Miután feladata végére ért, ismét megkérte a lány kezét, de apja azzal a kifogással, hogy még mindig vannak oroszlánok, medvék és farkasok a hegyekben, megtagadta a lánykérést. Órión felháborodott és megrészesgölve Oinopión borától betört Meropé hálószobájába és erőszakkal magáévá tette a lányt. Büntetésképp Oinopión, apja, Dionüszosz segítségével leitatta Óriónt és miközben az álomba merült, kiszúrta mindkét szemét és kidobta a tengerpartra. Egy jóslatra alapozva, mely szerint a vak ember visszanyerheti szeme világát, ha keletre megy és azon a helyen Hélioszra tekint, ahol kiemelkedik az óceánból, Órión csónakba ült és Lémnosz szigetére evezett. Ott Hép-haisztosz műhelyéből választott magának egy inast, aki elvezette az óceán legtávolabbi részére, ahol Héliosz által visszanyerte látását. Eközben Éosz beleszeretett – együtt Délosz szigetére mentek, és ott egymáséi lettek. Ezt követően Órión Oinopiónt keresve Krétára ment – itt Artemisszel találkozott, aki rábeszélte, hogy tegyen le a bosszúról és vadásszon vele. Apollón félve attól, hogy testvére is beleszeret a férfiába, cselhez folyamodott – Óriónt

egy skorpió vette üldözőbe és menekülés közben, Artemisz Apollón hatására fejbe lőtte nyilával. Az istennő fel akarta támasztani Aszklépiosz segítségével, mire Zeusz villámmal sújtott le. Ezek után emelte Artemisz a csillagok közé Óriót, a Skorpióval együtt.²⁶

Történetének több változata is van. Egy másik szerint Artemisz azért nyilazta le, mert kivívta az istennő haragját vagy kérkedésével, mely szerint minden vadállatot és szörnyeteget le tud teríteni (és még versenyre is kihívta az istennőt), vagy pedig mert erőszakot követett el egyik társnőjén, egy Opisz nevű hüperboreosz lányon (Apollod. I. 4. 3–5; Hom. *Od.* V. 121–124).²⁷

Több szerző is említi Órión és Éosz szerelmét. Homérosznál például Kalüpszó hozza szóba a Hermésszel folytatott beszélgetésük alkalmával. Szerinte azért parancsolja neki Zeusz, hogy engedje el mihamarabb Odüsszeuszt, mert az istenek haragszanak és irigyek azokra az istennőkre, akik emberekkel hálnak az ágyukban (*Od.* V. 118 skk). Pszeudo-Apollodórosz megemlíti Éosz büntetését, amivel Aphrodité sújtotta, illetve azt, hogy beleszeretett Óriónba és ezért magával vitte őt Délosz szigetére (*Bibl.* I. 27). Nonnus *Dionysiaca* című munkájában több ízben is említést tesz szerelmükről (IV. 192 skk; V. 516 skk; XI. 388 skk).

5.2 Kephalosz

Attikai vadász, Herszé és Hermész fia. Testvére Kérüx, az Eleusziszi Misztériumok első hírnöke.²⁸ Éosz beleszeretett és rávette, hogy hagyja el feleségét, Prokriszt. Kephalosz eleinte udvariasan visszautasította az istennő közeledését, arra hivatkozva, hogy nem csalja meg feleségét, mert szereti és örök hűséget esküdtek egymásnak. Éosz erre azt válaszolta, hogy Prokrisz bármikor

²⁶ GRAVES, 1970, 237–239.

²⁷ TOKAREV, 1988, s.v. Órión (A. A. Taho-Gogyi).

²⁸ GRAVES, 1970, 149.

hajlandó hűtlenkedni, egy kis aranyért cserébe. Kephalosz, hogy próbára tegye feleségét, Éósz segítségével egy Pteleón nevű férfit változott és így környékezte meg Prokriszt – aki, mint kiderült, tényleg hajlandó lett volna vele tölteni az éjszakát. Emiatt hált bűntudat nélkül Éósszal. Az ő egyesülésükből született egy fiú, Phaethon.²⁹ Egyesek szerint Kephalosz másik neve Asztraiosz, akiről szintén azt mondják, ő nemzette Éósszal a Hajnalcillagot.³⁰

Közben Athénban Éósz és Kephalosz afférjáról kezdtek pletykálni, mely elől Prokrisz szégyenében Kréta szigetére menekült – itt Minósz király környékezte meg, felajánlva neki egy vadászkutyát, amely sosem téveszti el zsákmányát és egy gerelyt, amely sosem téveszt célt, majd visszatért Athénba (egyesek szerint Artemisz adta neki ezeket az ajándékokat, mivel Prokrisz vele vadászott Krétán).

Később egy vadászat alkalmával, ifjú férfinak álcázva magát, csatlakozott Kephaloszhoz, aki nem ismerte őt fel. Megtetszett neki a kutya és a gerely, ezért meg akarta venni azokat – Prokrisz viszont csak szerelem fejében volt hajlandó megválni tőlük. Miután egymáséi lettek, felfedte kilétét és a kölcsönös hűtlenség margójára kibékültek. Artemisz megharagudott rájuk, ezért bosszúból gyanakvással töltötte meg Prokrisz szívét, hogy férje még mindig Éósz szeretője és éjfél után két órával nem is vadászni jár, hanem a hajnalistennőhöz. Egyik éjjel utána lopózott, Kephalosz pedig vadállatnak hitte a bokrok csörrenéséből, ezért nekihajította a célt nem tévesztő gerelyt, ami halálosan megsebesítette Prokriszt. Gyilkosság bűne miatt életfogytig tartó száműzetésre ítélték, ezért Thébában keresett menedéket.³¹

Egész hátralevő életében dühös volt Minószra, amiért elcsábította és Prokrisznak ajándékozta a gerelyt. Hiába bánta tettét, bűntudata nem hagyta nyugodni – miután templomot emelt a Leukasz-foknál

²⁹ GRAVES, 1970, 476.

³⁰ GRAVES, 1970, 236.

³¹ GRAVES, 1970, 477–478.

a „Fehér Sziklák Apollónjának”, a tengerbe vetette magát és zuhanás közben a számára legkedvesebb nevét kiáltotta Prokrisznak, ami a Pterelasz volt (Apollod. II. 4. 7.).³² A házaspár teljes történetét Ovidius interpretálja a legegységesebben (*Met.* VII.).

5.3 *Asztraiosz*

Kriosz titán és Eurübia fia. Éosz a felesége lett. Neki szülte többek között a Hésziodosz szerint jótevő szeleket (*Theog.* 307–308, 869) – az Északi (Boreász), a Déli (Notosz), a Nyugati (Zephürosz) és a Keleti (Eurosz) szelet, valamint Phószphoroszt és állítólag az ég valamennyi csillagát is (Apollod. I. 4. 4.; Hom. *Od.* XV. 250; Hészi. *Theog.* 378–82) – azokat a csillagokat, amelyeket nem Zeusz rakott az égre, hogy a hősöknek és halhatatlanoknak dicsőséget emeljen. Később Éosz elhagyta Asztraioszt szeretői, majd második férje, Tithónosz miatt.

Aszerint tehát, hogy a férfiak hajnalban vágyakoznak a nők iránt leginkább, született egy filozófiai következtetés: keleten a hajnalpír eltünteti a csillagok láthatóságát, de felkel Asztraiosz, a hajnali szél, aki mintha a csillagok kisugárzása lenne. A szélnek megtermékenyítő hatást tulajdonítottak – így lett Éosz Asztraiosz gyermekének, a Hajnalcsillagnak az anyja, ami egymagában marad az égen. Mivel a hajnalpír este jelenik meg utoljára, joggal következtettek arra, hogy valamennyi csillag és valamennyi szél Éosz gyermeke. Ez viszont ellentmond a mítosznak, mely szerint Boreászt Eurünömé Hold-istennő teremtetten.³³

5.4 Ganümedész

Dardániai királyfi, Kallirhoé és a Trója nevét adó Trósz király fia (Hom. *Il.* XX. 231). A legszebb ifjú volt a világon, ezért Zeusz sas képében elragadta és az ő – egyesek szerint pedig az istenek

³² GRAVES, 1970, 478.

³³ GRAVES, 1970, 236.

– pohárnoka lett (Apollod. III. 12. 2.). Zeusz két lovat (Hom. *Il.* V. 640) és egy arany szőlőtőkét adott Trósznak és biztosította róla, hogy fia immár örök fiatalsággal bír és a halhatatlanok körébe tartozik.³⁴

Egyesek szerint Éosz csábította el először, utána következett Zeusz, aki együtt is szeretett volna hálni Ganümedésszel. Héra ezt zokon vette – egyrészt saját maga miatt, másrészt lánya, Hébé miatt, mert egészen addig ő volt az istenek pohárnoka. Ezzel csak feldühítette Zeuszt, aki ennek hatására Ganümedész képmását az égbe emelte, a csillagok közé, a Vízöntő (*Aquarius*) formájában.³⁵

Zeusz és Ganümedész története úgy görög földön, mint Rómában népszerűséget szerzett, mert vallási alapon alátámasztotta a férfiak fiúgyermekek iránt érzett szerelmi vágyának jogát. A görög filozófia ezzel „intellektuális játékká vált” – például Platón előszeretettel használta fel a mítoszt tanítványai iránt érzett vágyainak igazolására (*Phaidrosz* 79).³⁶

5.5 Tithónosz

Ganümedész után Tithónoszra vetette ki hálóját, Laomedón és Leukippé fiára. Ő lesz Éosz második férje. Amikor Zeusz elragadta tőle Ganümedészt, Éosz azt kérte a főistentől engesztelésül, hogy adjon halhatatlanságot Tithónosznak. A kérés teljesült, azonban Éosz elfelejtett örök ifjúságot kérni szerelmének, ezért az minden nappal öregebb lett – a hangja viszont erősebb. Miután Éosz ráunt az ápolgatásra, bezárta a hálósobájába, ahol Tithónosz tücsökké töpörödött (Ap.Rhod. III. 115, szkholion; Hom. *Himnusz Aphrodithéhoz* 218-38; Hészi. *Theog.* 984; Apollod. III. 12. 4.;

³⁴ TOKAREV, 1988; s.v. Ganümedész (A. A. Taho-Gogyi).

³⁵ GRAVES, 1970, 179–180.

³⁶ GRAVES, 1970, 182.

Hor. Ód. III. 20.; Ov. *Fas.* I. 461).³⁷ Egy másik változat szerint Tithónosz könyörgött kedvesének a halhatatlanságért, aki meg is adta neki azt. Az ifjúság, a szépség és az életerő hiányában viszont – ezek voltak azok az okok, ami miatt halhatatlan akart lenni – elviselhetetlenné vált az élete és immár azért kérlelte a hajnalisten-nőt, hogy az vessen véget gyötrelmes életének – halhatatlan lévén ez lehetetlen volt, ezért változtatta felesége tücsökké.³⁸ Hagyománya nem egységes. Több variáns létezik származására, nevének eredetére, lakhelyére, tetteire, sorsára. Leggyakoribb, hogy a trójai királyi család utódaként említik, de ismeretes még Kephalosz és Éósz gyermekeként is (a későbbiekben látni fogjuk, hogy a homéroszi *Aphrodité*-himnusz mítoszváltozatában hogyan mosódik egybe a szerető és az anya szerepe). Lakhelyeként szokták jelölni Tróját, Aithiópiát és Kerné szigetét is.³⁹ Éósz két gyermeket szült Tithónosznak, Émathiónt és Memnónt (Apollod. III. 12. 4).

Tithónosz magyarázható „meghosszabbodási képességnek” (*teinó* és *óné* szavakból), utalva arra, hogy Éósz kérése miatt meghosszabbodott az élete. Valószínűbb viszont, hogy a szó Éósz saját nevéből eredeztethető: a Titóné hímnemű alakja, a jelentése pedig „a nap királynőjének férje” (*titó* = „nap” [Tzetész: Lükophronról 941] és *óné* = „királynő”). A nap felkeltével a tücskök is felélednek. Kis-Ázsiában a görög telepeseknél Apollón Nap-istennek volt aranytücsök az attribútuma.⁴⁰

Mítoszával kapcsolatban érdemes megemlíteni a kölni Szapphó-papiruszban és a homéroszi *Aphrodité*-himnuszban levő Tithónosz utalásokat, melyek a halhatatlanság módjaira reflektálnak.⁴¹ Szapphó

³⁷ GRAVES, 1970, 235.

³⁸ WRIGHT, 1949, s.v. Tithonus.

³⁹ PATAKI, 2014, 121.

⁴⁰ GRAVES, 1970, 236.

⁴¹ A vers bemutatása a továbbiakban Pataki Elvira: *A halhatatlanság lehetőségei – A homéroszi Aphrodité himnusz és a kölni Szapphó-papirusz Tithónos-utalásához* című tanulmánya alapján történik.

töredékes corpora egy egészében fennmaradt költeménnyel bővült az utóbbi években – az 58. fragmentummal úgy formai, mint gondolati egységet alkotó szöveggel. Mint általában az öregedésversek, ez is az idő múlásáról való elmélkedésből indul ki, célja viszont nem az, hogy tudatosítsa a végességet, hanem az, hogy a szellemi értékek állandósításának, megőrzésének lehetősége mellett érveljen. A költőnő ezt a lehetőséget – melynek mindkét nemre van létjogosultsága – a Múzsákkal való együttlétben, a költészet, a zene művelésében és közvetítésében látja. Ennek a műnek szolgál mitológiai példája-ként a Tithónosz-mítosz.

[ι]οκ[ό]λπων κάλα δῶρα, παῖδες,
[ν] φιλάοιδον λιγύραν χελύνναν.
[] ποτ' [ἐ]οντα χροά γήρας ἤδη
[ἐ]γ[ένοντο] τρίχες ἐκ μελαίναν.
βάρυς δέ μ' ὁ [θ]ύμος πεπόηται, γόνα δ' [ο]ὐ φέροισι,
τὰ δὴ ποτα λαίψῃρ' ἔον ὄρχησθ' ἴσα νεβρίοισι.
τὰ «μὲν» στεναχίσδω θαμέως· ἀλλὰ τί κεν ποείην;
ἀγήραον ἄνθρωπον ἔοντ' οὐ δύνατον γένεσθαι.
καὶ γάρ π[ο]τα Τίθωνον ἔφαντο βροδόπαχυν Αὖων
ἔρωι φ. ἀθειςαν βάμεν' εἰς ἔσχατα γὰς φέροισα[ν],
ἔοντα [κ]άλον καὶ νέον, ἀλλ' αὐτον ὕμῳς ἔμαρψε
χρόνῳ πῶλλον γήρας, ἔχ[ο]ντ' ἀθανάταν ἄκοιτιν.⁴²

⁴² [? Tiszteletjétek] az ibolyaő[ü] [Múzsák] szép ajándékát, lányok, / [? és táncoljatok] a dalszerető tisztahangú lant [szavára]. / Egykor [zsenge] bőrom [? birtokba vette] már az aggkor; / a hajam feketéből [fehérré vá]lt, / a [l]elkem elnehezült, s térdeim nem visznek (már), / melyek e[gy]kor könnyűek voltak a táncra, akár a szarvasgidé. / Gyakran sóhajtozom emiatt, de hát mit tehetnék? Az / ember nem kerülheti el, hogy megöregedjék. / Mert e[gy]kor – így tartotta a hír, a rózsáskarú / Éós is szerelmében (...) a föld szélére vitt[e] Tithónoszt, / aki [sz]ép volt és fiatal, ám idővel ugyanígy meg-ragadta / őt az ősz öregség, pedig halhatatlan hívése v[o]lt. Mayer Péter fordítása.

A vers önreflexív és egyben a közösséget is megszólítja, egyfajta intés formájában, az első két sorban. Az egyes szám első személyű beszélőt Szapphóval azonosíthatjuk, aki nem a biológiai nemre, hanem az életkorra utaló szóval fordul társaihoz (παῖδες) – azok szépségével és ifjúságával állítja szembe saját, jelenlegi és múltbéli énjét is – az öregséget, illetve ifjú éveit. A címzettek a lányokkal együtt lehetnek nemtől függetlenül az ifjak, továbbá mindenki, aki ezt olvasva abban az adott pillanatban a fiatalság oldalán áll.

Az archaikus epikában az öregedés nem egyenlő a *kleosz* megszűnésével, hanem inkább annak megőrzését jelenti. Ezzel szemben a líra időszemléletében az ifjú évek múlása értékvesztésnek felel meg és nem utolsó sorban a test romlásának szinonimája. Utóbbi felfogás képviselői például az értékes ifjúság és szépség múlásáról panaszkodó Mimnermosz-töredék (*Fr.* 1–4. West) és az őszülés képével kezdődő Anakreón-vers (*Fr.* 395. PMG).

Fontos Tithónosz mítoszának értelmezése a vers olvasatának szempontjából: az Éosz által elragadott ifjú története paradigmája a gyötrő és végtelen öregkornak és ez alapján Szapphó ugyanazt a reménytelen és beletörődött hozzáállást mutatja, mint Mimnermosz vagy Anakreón. A mitológiai utalás, mely tartalmazza többek között a metamorfózis, mint megmentő motívumát, értelmezhető a halhatatlanság egy lehetőségeként.

A legkorábbi utalás a mítoszra minden bizonnyal Homérosznál is jelen van, amikor a már nem csatázó, bátyáról beszélgetve letekintő, trójai véneket hívja *tettixek*nek (*Il.* III. 149–153). Tithónosz előképe a rovarrá zsugorodó, de még mindig éles, szép hangú, a beszédben kitűnő öregeknek. Míg ebben a homéroszi hasonlatban Tithónosz nincs említve, de a tücsök, mint az átváltozás lehetséges jelenléte igen, addig a Kr. e. 8. sz. végi, 7. sz. eleji, kis-ázsiai eredetű *Aphrodité*-himnusz Tithónosszal kapcsolatos elbeszélésében (218–238) szó sincs kifejezetten sem tücsökről, sem átváltozásról. A Szapphó-vers zárómítoszának elemzésekor tehát fontos figyelembe venni e két korábbi forrást, melyeket feltehetően ismert a költőnő.

Az *Aphrodité*-himnuszban Ganümedész (202–217) és Tithónosz (218–238) történetét is Aphrodité meséli el. Miután az istennő elcsábítja Ankhiszészt, búcsúképp elmeséli neki a két ifjú meséjét, akik mint isteni vágy tárgyai elszakadtak családjuktól és a halandó léttől. Míg Ganümedésznek megadatott a soha meg nem öregedéssel járó öröklét, addig Tithónosz csak egyszerűen halhatatlanságot kapott, örök ifjúságot nem. A himnusz szerint ifjú éveiben még vele élt az istennő, de mihelyt őszülni kezdett, távol tartotta ágyától és gyerekként dédelgette, ambróziával etette, öltöztette (225–230). Az erőtlen öregkor elérkeztével Éosz elzárta őt palotájának egy messzi zugába, ahonnan állandóan hallatszódik egykori szerelmének hangja (231–238).

A 20. század első felének kutatásai afelé mutatnak, hogy a metamorfózis gondolata megjelenik a himnuszban is. Kakridis görög kutató szerint is fellelhető, bár szándékosan kidolgozatlanul. Elsőként említi Tithónosz táplálékára, majd a végső stádiumban a táplálkozás hiányára való utalást: a görög hagyomány szerint a *tettix* élleme a harmat vagy a levegő. További jele lehet a ház mélyéről hallatszó, zengő hang, melyben a kutató felismerte a hazájában még élő tücsöktartást, a sásból készült kalitkát (Tithónosz lakhelyeként ismert Kerné neve fonott gabonarostát is jelent⁴³). Emellett a himnuszban szerepel egy kétértelmű kifejezés, mely a Szapphó költemény 13. sorában is jelen van a bőr öregedése kapcsán: γῆρας ('öregség'). A fogalom Kallimakhosz *Aitia* prologusában⁴⁴ tűnik fel ismét és utalva a *tettix* vedlésére jelent elhasznált testet és öregséget is. Viszont a magát vénnek ábrázoló szerző ezen a helyen nem beszél közvetlenül Tithónoszról, a kabócát a költő, illetve annak halhatatlansága metaforájaként említi.

King szerint Aphrodité tudatos cselként hallgatja el az átváltozást a himnuszban. Más mitológiákkal összevetve a mítoszt, azon az

⁴³ Tzetz. ad Lyk. *Alex.* 18.

⁴⁴ fr. 1 Pf. 36–37.

állásponton van, hogy a halhatatlan, de megöregedő hős mégis részesül egyfajta korlátolt ifjúságban: a vén férjet Éósznak babusgatnia, etetnie kell – ezen gyermeki állapot nem az istenekre jellemző szakadatlan fiatalság virulása, hanem azonos a gondoskodásra szoruló újszülött állapotaival. Tithónosz elvesztette élete legjelentősebb időszakát és immár csak a kiszolgáltatottságban részesül egy örökkévalóságon át. Az átváltozás mentesítene e reménytelen állapot alól – tücsökké változva közelebb kerülne az isteni szférához: a halhatatlanság birtoklása lévén, a vedlés által levethetné az öregséget (γηρας). Ennek révén pótolhatóvá válna a kérni elfelejtett örök ifjúság: a *tettix*szé vált agg Ganümedész-féle létállapotba kerülne. King szerint Aphrodité ezzel a történettel szeretné Ankhiszész tudtára adni, hogy valójában az, hogy őt nem fogja öröklétűvé tenni, tehát leendő öregsége és halála kegyelemnek tekinthető Tithónosz nyomorúságos sorsához képest.⁴⁵

Az átváltozás egyik következménye lehet még a zeneiség, a folyamatosan áramló hangzás (φωνή ρεῖ ᾠσπετος), amely a *tettix* (a görögség legősibb és legjellegzetesebb költészetmetaforájának egyike) legfontosabb vonása. A két trójai herceg, Tithónosz és Ankhiszész egymásba fonódó elbeszélésében a nyitó- és zárórész (Aphrodité és Ankhiszész találkozása és Tithónosz magánya) közös eleme az első esetében közvetlen, a másodikban magányosan játszó Ankhiszész előtt (79–80), aki ebben a kontextusban hasonlóságot mutat a vázaképeken szereplő lantos Tithónosszal. A szövegben az istennő közeledtére a vadakat páronként vágy kapja el (69–74), a pásztor környezetének bemutatása kapcsán pedig csak az ökrök távolléte merül fel (78–79), a bukolikus tájleírás teljes mértékben hiányzik. Mint akusztikai utalás szerepel a lant hangját leíró szószerkezet (80: διαπρῶσιον κιθαρίζων). A húros hangszer tiszta hangzása előkészíti az Aphrodité által mesélt mítosz zárását: Ankhiszész *kitharájának* éles hangja előlegezi meg a teste tekintetében elfogyó, a távolból is

⁴⁵ KING, 1986, 15–35.

tisztán hallható *tettix*-Tithónosz alakját. A görög tradíció *tettix*hez rendelt hangszere a lant.

Ankhiszész biztosan megöregszik és meghal – ellenben Tithónosz-szal, nem részesülhet az isteni halhatatlanságban, de életében már az istennővel való találkozás előtt is jelen volt az örök élet emberi vonatkozásban: a zene adománya, aminek az egyik legtipikusabb metaforája a Tithónoszból lett *tettix*. Ezért nem zárható ki az, hogy a Tithónosz-mítosz tartalmazta a metamorfózis motívumát már az *Aphrodité*-himnusz keletkezésekor is és feltételezhetően Lesbosz szigetén is ez a változat volt ismert.

A Szapphó előadta mítosz értelmezése nem függetleníthető Aphrodité elbeszélésétől: talán lehet azt állítani, hogy a költőnő saját, hézagos Tithónosz-változata egyfajta kiegészítésként íródott Aphrodité himnuszbeli elbeszéléséhez. A múltékonyság elkerülhetetlen – hiába vitte Éósz a világ végére a hercegét, az öregség így is elérte. Ezek szerint Szapphó teret ad az olvasónak, hogy az maga döntse el, Tithónosz sorsa példa-e a megmásíthatatlanba való beletörődésre és hogy maga vonja le a számára fontos tanulságot.

A görög *tettix* hagyomány és Szapphó halhatatlansággal kapcsolatos kijelentéseinek aspektusából tanulmányozva a verset úgy tűnik, hogy nem a véget-érés tragikumáról szól és nem is kizárólagosan a költemény fennmaradásának lehetőségeiről, hanem a múzsai lét alkotóra és befogadóra is vonatkozó, vigasztaló lehetőségéről. Az életműben visszatérő motívum lehetett az aggkornak és elmúlásnak kiszolgáltatott test és a bizonyos formában megmaradó lélek vagy értelem oppozíciója.

Tehát a *tettix* az *Ilias* példázatában és az *Aphrodité*-himnuszban is kifejezetten az öregséghez és a beszédhez, talán az énekhez kapcsolódik. Hésziódosz tankölteményében az éles, tiszta hangú kabóca (ἡχέτα τέττιξ) elengedhetetlen motívuma a nyár-leírás toposzának (*Erga* 582–588).

Összességében a szapphói 58. fragmentum tanítása szerint a halandó részese lehet egyfajta öröklétnek, a művészet és annak továbbítása révén, a lényegében zenévé átformálódó Tithónosz *exemplumára*.⁴⁶

6. A Hajnal gyermekei

Ahogy azt a fentiekben is láthattuk, a hajnalistennő afférjaiból több gyermek is született. Kephalosz Phaethónt nemzette, Asztraiosztól a szeleket, az Esthajnalcsillagot és állítólag az égbolt valamennyi csillagát szülte, Tithónosz pedig Memnón és Émathiön édesapja. A könnyebb áttekinthetőség érdekében az alábbi fejezetekben ezekről az utódokról készítek összefoglalást, melyhez főleg Sz. A. Tokarev *Mitológiai Enciklopédia I.* című munkáját használok fel.

6.1 Phaethón

Aphrodité még gyermekkorában elrabolta és szentélyeinek éjjeliőrévé tette. Krétán Phaethónt Adümnosznak nevezik és ez alatt az Esthajnalcsillagot értik (Hészi. *Theog.* 986). Phaethón és Adümnosz (*a-düomenosz* = „aki nem nyugszik le”) egyébként a Vénusz bolygó allegórikus nevei. Nem összekeverendők Héliosz fiával, Phaethónnal – aki a Nap-szekeret hajtotta és vízbe fulladt, sem Atümniosszal – a milétosziak Nap-héroszával.⁴⁷

6.2 A szelek istenei

6.2.1. BOREÁSZ

Az északi szél istene a görög mitológiában. Származása utal archaikus eredetére és a természeti erőkkal való összefüggésére. Lába

⁴⁶ PATAKI, 2014, 117–128.

⁴⁷ GRAVES, 1970, 476, 482–483.

helyén kígyófarok van. Lakhelyének a thrákiai Haemus hegyet jelölik, pontosabban egy barlangot a hétből, ahol Árész a lovait tartja (Kallim. *Hymn. 4, In Del.* 63 skk.). Nagytermetű, szárnyas istenként ábrázolják, hosszú hajjal és szakállal.⁴⁸

Boreászt alakváltoztató képességgel is felruházták: mén formájában Erikhthoniosz kancáival nemzett tizenkét csikót (Hom. *Il.* XX. 220–221). Erinnüsszel és egy Harpüiával való házasságából is lovak születtek.

Nem egy történet kapcsolja össze attikai királyokkal – Oreithüia, Erekhtheusz athéni király lánya az Ilisszosz folyó partján táncolt, amikor Boreász elrabolta, majd elcsábította. Szült neki két lányt: Kleopatrát és Khiónét (Apollod. III. 15. 2.). Oreithüiától két fia is született, Kalaisz és Zétész, akik a hősosznemzedékhez tartoztak és részt vettek Iaszónnal együtt az Argonauták hadjáratában. A Harpüiák üldözése közben életüket veszítették (Akuszilaosz szerint viszont Héraklész ölte meg őket Ténoszbán). Lábukon barna színű szárnyak csattognak, melyeket arany pikkelyek díszítenek. Sötét fürtjeiket pedig válluk felett ide-oda lobogtatja a szél (Apoll. Rhod. I. 211–223).

A görög–perzsa háborúban megmutatta az athéniak iránt érzett szimpátiáját és elpusztította a barbárok hajóit, ezért templomot építettek neki az Ilisszosz folyó partján (*Herod.* VII. 189). Megalopolis lakóinak szintén segített a spártaiakkal szemben, ami miatt a lehető legnagyobb tiszteletben tartották a továbbiakban minden évben megrendezett ünneppel és a neki szentelt áldozatokkal (Paus. *Graec. Descr.* VIII. 36. 6.).

6.2.2. NOTOSZ

Latin nevén Auster. A meleget hozó déli szél sebes istene, szakállal és szárnyakkal ábrázolják (Ov. *Met.* I. 262 skk.). Ő hozza magával az esőfelhőket és a zivatarokat nyár végén és ősz elején

⁴⁸ TOKAREV, 1988, s.v. Boreasz (A. A. Taho-Gogyi).

(Ov. *Fas.* V. 323 skk.; Verg. *Georg.* I. 441 skk.; Stat. *Theb.* V. 705 skk.; Hom. *Il.* III. 10; Hes. *Erga* 663 skk.). Vergilius dühöngőként (*furentibus*) említi az *Aeneis* II. 304–307 soraiban, Tibullus pedig az I. 1. 47–48-ban beszél az ágyban fekvés kellemességéről az esős, téli napok alkalmával:

*Aut, gelidas hibernus aquas cum fuderit Auster,
Securum somnos igne iuvante sequi.*⁴⁹

6.2.3. ZEPHÜROSZ

A nyugati szél megszemélyesítője, akinek latin neve Favonius. Homérosz gyakran Boreásszal együtt említi (*Il.* IX. 4 skk., XXIII. 194 skk.; *Od.* V. 291 skk.). Podargé Harpüia szülte neki Akhilleusz gyorsaságukról híres paripáit, Xanthoszt és Balioszt (Hom. *Il.* XVI. 148–151). Felesége viszont egy nimfa volt, Chloris, akit erőszakkal vitt magával. Chloristól egy fia született, Carpus (Ov. *Fas.* V. 197 skk.).

A hagyomány szerint leheletének frissességével virágokat és gyümölcsöket teremtett. Athénban volt egy szentélye, ahol ifjúként ábrázolták kissé nőies alakkal, vállain szárnyakkal, fején pedig mindenféle virággal.⁵⁰ A tavasz hírnökeként is nevezik (Senec. *Phaed.* 11; Verg. *Georg.* II. 323 skk., III. 322 skk.; Hor. *Carm.* III. 7. 1 sk.).

6.2.4. EUROSZ

A délkeleti szél istene a görög mitológiában. Míg a többi szél biztosan Éosz és Asztraiosz gyermeke, addig Eurosz származása homályos. Testvéreivel ellentétben ő nem antropomorfikus istenalak.⁵¹ Gyakran veszélyt jelent a hajók számára, mert Notosszal

⁴⁹ „Vagy amikor a téli Auster jéghideg esőt ont, / nyugalomban követem az álmokat, miközben a tűz gyönyörködte.”

⁵⁰ WRIGHT, 1949, s.v. Zephyrus.

⁵¹ TOKAREV, 1988, s.v. Eurosz (A. A. Taho-Gogyi).

vagy Zephürosszal együtt vihart támaszt (Hom. *Il.* II. 145 skk.; Verg. *Aen.* I. 131–135).

6.3 Esthajnalcsillag

Több néven is említik: Phószphorosz, Éószphorosz vagy a római mitológiában Lucifer. Ő valójában a Vénusz bolygó perszonifikációja, a legszebb csillag istene, akit fényhozónak vagy Éósz előfutárának is neveznek, mivel még napkelte előtt látható az égen:

Ἥμος δ' ἑωσφόρος εἴσι φῶς ἔρέων ἐπὶ γαῖαν...
(Hom. *Il.* XXIII. 226)⁵²

(...) *ecce vigil nitido patefecit ab ortu*
purpureas Aurora fores et plena rosarum
atria: diffugiunt stellae, quarum agmina cogit
Lucifer et caeli statione novissimus exit.
(Ov. *Met.* II. 112–115)⁵³

dum loquor et flemus, caelo nitidissimus alto,
stella gravis nobis, Lucifer ortus erat.
(Ov. *Trist.* I. 3. 71–72)⁵⁴

Alkony után, esti csillagként pedig Heszperosznak hívják: Homérosznál olvasható az *Ilias*ban (XXII. 318), Catullus 62. versében többször, illetve a 64-ben is megemlíti (329). Philónisz nimfa szülte neki Kéüxöt és Daidaliónt is (Ov. *Met.* XI. 271, 295). Gyermekeinek mondják még a Heszperidákat (Serv. *In Verg. Aen. Libr.* IV. 484).

⁵² „Amikor a Hajnalcsillag felkel, hirdetve a fényt a földön...”

⁵³ „(...) íme, éber Aurora a ragyogó keletről megnyitja / bíbor kapuit és rózsáktól teli / csarnokait: szétfutnak a csillagok, melyek menetét zárja / Lucifer, a legutolsó, és távozik égi örhélyéről.”

⁵⁴ „Miközben beszéltem és sirattunk, a legfényesebb a magas égen, / ami számomra baljós csillag, Lucifer felemelkedett.”

Amellett, hogy Éósz és Asztraiosz fiaként tartják számon, Pszeudo-Hyginus szerint Éósz és Kephalosz fia (*De Astron.* II. 42).

A Vénusz bolygó volt Aphrodité és Héra csillaga és mint olyan, néha a házasság istenei közé sorolták. Seneca *Medea* című drámájában például befoglalja egy *epithalamium*ba (nászének) (56 skk.). Nonnus *Dionysiacájában* pedig Héliosz és Klümené megkötött házasságát hirdeti egy nász dallal (XXXVIII. 135 skk.).

6.4 Memnón és Émathión

Memnón Éósz és Tithónosz gyermekeként aithiopiai herceg volt és a trójai háborúban a trójaiak szövetségese. Hektór halála után, a trójaiak segítségére sietett. Fegyverzetét anyja kérésére Héphaisztosz készítette (Verg. *Aen.* VIII. 384). Egy ütközet alkalmával meglátja Nesztórt, aki a harci szekeren rekedt és meg akarja ölni, de Nesztór védelmére kel Antilokhosz, aki elesik a Memnónnal folytatott küzdelemben (Pind. *Pyth.* VI. 28–42).

Akhilleusszal is párbajt vívnak. Eközben a két hős édesanyja, Theisz és Éósz Zeusznak könyörög, hogy óvja meg fiát (Paus. *Graec. Descr.* V. 19. 1, 22. 2). Zeusz kezébe veszi a végzet mérlegét, ami Memnón halálát mutatja. Zeusz megengedi Éósznak, hogy fiát szülőföldjén, Aithiopiában temesse el. A görögök szemében Aithiopia meszeszerű ország volt, ezért elég bizonytalanok voltak a pontos helyével kapcsolatban – valahol délen jelölték meg, Szüriában, Szuszainében (Hérodot. *Hist.* V. 53 skk., VII. 151). Sőt, Egyiptom egymástól távol eső vidékeit is nevezték hazájának – egyszer történt, hogy egy földrengés alkalmával megsérült egy szoborkolosszus, ami állítólag Memnón képmása volt, és pirkadatkor pattogó hangot adott ki. Úgy magyarázták ezt a jelenséget, hogy Memnón így köszönti édesanyját, a Hajnalt (Paus. *Graec. Descr.* I. 42. 3).

Észak-Phrügia lakói Memnón sírját az Aiszéposz folyó torkolatánál mutogatták (Strab. *Geogr.* XIII. 1. 11). A hagyomány szerint minden

évben ide térnek vissza a Memnónisz-madarak vagy Memnonidák, amiket Zeusz teremtett Memnón hamvaiból. A római költőket leginkább két téma ihlette meg Memnón kapcsán: Éősz gyásza (fiáért hullatott könnyeivel harmatozza be a földet) és a poraiból támadt madarak. Erről a mondáról Ovidius ír bővebben a *Metamorphoses*-ben: Aurora Iuppitert kéri, hogy enyhítse gyászát, illetve, hogy olyan dicsőséggel illesse elesett fiát, amely kiemeli őt a többi elhunyt hős közül. A főisten meghallgatja kérését. Villámmal sújtja a halotti máglyát, nagy füst támad, a hamu pedig alakot ölt – a madarak csatognak szárnyaikkal, a máglyarakás körül repkednek, majd miután két táborra oszlottak, összecsapnak és marcangolni kezdik egymást. Áldozatként a tűzbe zuhannak, hogy kiengeszteljék Memnón lelkét. Minden évben visszatérnek a sírhoz, hogy tiszteletüket tegyék a hősnek, akitől a nevüket kapták (XIII. 576–622).

Émathión esetében testvérénél, Memnónnál jóval kevesebb szöveghe-lyen találkozunk a névvel. Főleg csak olyan említésekben szerepel, ahol a származásáról írnak (Hészi. *Theog.* 984; Apollod. III. 12. 4.; Quint. Smyrn. *Posthom.* III. 301). A hagyomány szerint Héraklész ölte meg Arábiában, miközben a tizenegyedik feladatát végezte: úton volt, hogy ellopja a Heszperidák kertjéből az aranyalmákat (Apollod. II. 5. 11.).

7. A Hajnal megjelenése a római irodalomban

A hajnal-említéseket nem csak a görög, hanem a római szerzők is előszeretettel alkalmazták – helyenként feltűnik egy-egy történet, mítosz vele kapcsolatban különböző kontextusokba helyezve, de javarészt az idő függvényében említik: egy új nap kezdete. Az alábbiakban néhány példát szándékozok bemutatni a római irodalomban való előfordulásáról.

7.1 P. Ovidius Naso

Ahogy már korábban is említettem, a Hajnalhoz kapcsolódó történetek főleg allegóriák. Ebből kifolyólag a halandókkal való kapcsolatai is azok – a hajnal lobbantja lángra a szenvedélyt újra a szerelmesekben, a férfiakat pedig leginkább ekkor ragadja el a vágy.⁵⁵

Ovidius *Amores* című elégiagyűjteményében található egy *suasoria* (a szónoki gyakorlat egyik fajtája – tanácsadó beszéd) a Hajnalhoz (I. 13). Itt az istennő, mint a szerelmesek elválasztója jelenik meg. Könnyű a költő helyzetével azonosulni: fekszik az ágyban a kedvesével, de közeleg a napkelte és nemsokára véget kell érjen a mámoros éjszaka. A felkelés gondolatát is gyűlöli, ezért panaszkodik Aurorának – hangneme pedig egyre személyeskedőbbé és gúnyosabbá válik. Az elején még arra próbálja rábeszélni, hogy ne rohanjon, hiszen annyira szép abban a pillanatban minden, semmi szükség a sietségre (1–10). Ovidius az első két sor leírását Homérosztól és Vergilius *Aeneis*éből meríti:⁵⁶

Ἡὼς δ' ἐκ λεχέων παρ' ἀγαυοῦ Τιθωνοῖο
ὄρνυθ', ἵν' ἀθανάτοισι φάωσ φέροι ἡδὲ βροτοῖσι.
(*Hom. Il. XI, 1 sk*)⁵⁷

Ἡὼς μὲν κροκόπεπλος ἀπ' Ὠκεανοῖο ῥοάων
ὄρνυθ', ἵν' ἀθανάτοισι φάωσ φέροι ἡδὲ βροτοῖσιν.
(*Hom. Il. XIX, 1 sk*)⁵⁸

Oceanum interea surgens Aurora reliquit.
(*Verg. Aen. IV, 129*)⁵⁹

⁵⁵ GRAVES, 1970, 236.

⁵⁶ HAYKIN, 2014, 45 skk.

⁵⁷ „Éosz felkelt ágyáról, nemes Tithónosz mellől, / hogy fényt hozzon az isteneknek és az embereknek.”

⁵⁸ „Sáfrányköntösű Éosz felkelt az Ókeanosz habjaiból, / hogy fényt hozzon az isteneknek és az embereknek.”

⁵⁹ „Az Ókeanoszt közben elhagyja a felkelő Aurora.”

*Et iam prima novo spargebat lumine terras
Tithoni croceum linquens Aurora cubile.*

(*Verg. Aen. IV, 584 sk*)⁶⁰

A felsorolt idézetekben Aurora vagy Éosz elhagyja hitvesi ágyát, felkel férje, Tithónosz mellől és maga után hagyva az Ókeanoszt siet, hogy fényt vigyen a halandóknak. Ovidius lényegében csak abban tesz különbséget, hogy Tithónoszt vénnek nevezi (*a seniore marito*).

Ezt szónokiasan előadott, részleteiben tárgyalt érvek követik: egymástól különböző életű és hivatású embereket említ, akiknek szintén hajnalban kell felkelniük (11–24). Általában egy istennőhöz írott költeménynek vagy fohásznak tartalmaznia kell a jó dolgokat, amelyekért az adott istennő felelős – ebben a *suasoriában* viszont ennek a szokásnak a tökéletes ellentéte jelenik meg, mert mindenki korán keléséért Aurora a hibás. Az összes érv csupán a költő számára fontos lényegyet mutatja be: szerinte Aurora a szerelmeseknek árt leginkább (25–26). A kozmoszban történő abszurd változásokról, illetve egy égbeli szekérbalesetről álmodozik (28–30) – azt kívánja, bárcsak történne valami, ami távol tartja a pirkadatot. Innentől kezdve kezd szemérmetlenné válni a megszólítás, a költő egyre személyeskedőbb: Aurora pusztán irigységből teszi, amit tesz. Szíve ugyanolyan fekete, mint amennyire a fiának fekete a bőre (mivel Memnón aithioipiai herceg volt). Ha férje (ez esetben Tithónosz) a költőtől tudomást szerezne erről, az tönkre tenné a jóhírét. Mivel Tithónosz hihetetlenül öreg, Aurora minden alkalommal alig vár elsietni mellőle – egy fiatal férfi viszont rávehetné, hogy lelassítsa az éjszakát. Említi az istennő szeretőit – ezzel utal arra, hogy azért távozik férje mellől annyira korán, hogy velük találkozhasson. A költő leszögezi, hogy mindennek nem ő az oka (31–42). Végül mitológiai példákat hoz fel – először a Holdat, aki miatt Endümion örök álmot kért (41–42); azután

⁶⁰ „És már az első órában friss napfénnel hintette be a földeket / a Tithónosz sáfrányszínű ágyát elhagyó Aurora.”

Iuppitert, aki megnyújtotta az Alkménével töltött éjszaka hosszát (43–44). Összegezve tehát Aurora irigységből hozza el a nappalt azért, mert nincs megelégedve a saját szerelmi életével. Az utolsó két sorral pedig mulatságos és kielégítő befejezést ad a költeménynek.⁶¹

*Iurgia finieram. scires audisse: rubebat –
nec tamen adsueto tardius orta dies!*

*(Amor. I 13, 45 sk)*⁶²

7.2 C. Valerius Catullus

Az epikus költészetben a hajnal közeledtének leírása egy tipikus módszer az idő múlásának szemléltetésére. A homéroszi formulák közül talán a hajnalhasadás jellemzése a legismertebb (ῥοδοδάκτυλος Ἥως: ‘rózsaujjú hajnal’), ami körülbelül 20 alkalommal jelenik meg nála. A görög epikában Héliosz is hasonló funkciót töltött be – maga Catullus pedig Hélioszt és Aurorát is alkalmazza a saját mini-eposzában (LXIV. 271): *Aurora exoriente vagi sub limina Solis*.⁶³ Hasonlóképp a LXIII. *carmen*ben meghatározó Sol jelenléte a narratíva előrehaladásának tekintetében (39–43).⁶⁴

7.3 P. Vergilius Maro

A hajnal nagyon gyakran fordul elő Vergiliusnál. Óvatos alkalmazási módszere jól reflektálhat a költő stilisztikai szokásaira. Az *Aeneis*ben nem kevesebb, mint húsz alkalommal jelenik meg a hajnal, a *Georgicá*ban négyszer, a *Culex*ben pedig csupán egyszer, de az az egy is említésre méltó. Ezek a számok azt mutatják, hogy

⁶¹ TURPIN, 2012.

⁶² „Befejezem a civakodást. Szerinted hallotta(?): elpirult - / és a napok mégsem kezdődtek lassabban a megszokottnál!”

⁶³ „míg Aurora felkel a vándorló Sol küszöbe alól”

⁶⁴ BATESON, 2015, 91 sk.

a költőnek volt egyfajta pozitív érzelme, talán szokatlan szeretete a hajnal iránt. Vergilius nem ragaszkodik a hajnal általános, pontos és állandó definíciójához – ha az *Aeneis* végső módosítása megtörtént volna, nincs okunk azt hinni, hogy a hajnal-leírásokban meglévő és kétségtelen ellentmondásokat eltávolította volna.

Aurorát elfogadhatjuk mint általánosan a hajnalra használt szót – legalábbis az esetek kétharmadában Vergilius ezt használja. A költő nem törekszik arra, hogy a hajnalt megkülönböztesse az esthajnalcsillagtól, Lucifertől – tulajdonképpen az ő hírnöke illetve követője, vagy a naptól, akit szorosan megelőz, vagy magától a nappaltól. Az *Aeneis* IV. 6-ban Aurora mint Phoebus fátkyavivője van elképzelve, az V. 105-ben pedig a napisten szekerét hajtja és valószínűleg magával a nappistennel van azonosítva. Összehasonlítva a IV. 118-at és az V. 65-öt, Titánt, a nappistent és Aurorát azonos hatáskörrel ábrázolja. Ahogy Aurora, úgy a nappal is elűzheti a csillagokat (III. 521 és V. 42) – ezen tágabb aspektusok szerint Aurora megosztja szerepét a következőkkel: *sol*, *dies* és *lux*. Tekintetbe véve a szekeret és a lovakat mint mitikus elemeket, Aurorát közel sem különbözteti meg *Oriens*-től és *Sol*-tól. Más szemszögből pedig megőrzi egyéniségét, hiszen hozzá társítja a hajnal színeit. Övé a ragyogó vörös szín, a fekhelye sáfrány vagy arany színű, ő maga pedig arany sárga, ahogy rózsás szekerén utazik. A XII. 77-ben szekerét egy más árnyalatú vörös, talán bíbor színben írja le. Vergilius egyik korai költeményében (*Culex* 44) Aurora rózsás fürtjeivel űzi el a sötétséget. Egy szokatlan és vészjósló jelzővel is illeti:

ubi pallida surget

Tithoni croceum linquens Aurora cubile(...)

(*Georg. I. 446*)⁶⁵

⁶⁵ „amint a halvány Aurora / felkel, elhagyva Tithónosz sáfrányszínű ágyát...”

Vergilius sehol nem ír hosszabban a Hajnal mítoszáról, csak mellékesen mutatja be jellemvonásait. Beharangozza a nappalt, világosságot szór szerte a világra, megmutatja az emberek munkáit, elhagyja Tithónosz ágyát, hogy lovai mögé ülve végezze hivatását. Van egyfajta kapcsolat közte és vadászok illetve maga a vadászat között – ez a kapcsolat talán közreműködik a IV. 129-ben is (*Aen.*). Efféle jellemvonásai feltehetően Homéroszhoz vezethetők vissza – tulajdonképpen utalásainak többségét teljesen átvette az elődtől. Ha összehasonlítjuk a következőket: *Aen.* IV. 129 – *Il.* XIX. 1; *Aen.* IV. 584 – *Il.* XXIV. 695; *Aen.* IV. 585 – *Il.* XI. 1, arra kell következtetnünk, hogy Vergilius a legkevésbé sem volt eredeti ebből a szempontból.⁶⁶

Ennek ellenére van egy elem, a hajnalra való utalások tekintetében, ami teljesen az övé – nevezhetjük az ő egyéni hangnemének is. Ismételten jelenik meg, különböző módokon. Az *Aen.* V. 739-ben az általában barátságos és jóindulatú hajnal kegyetlenné válik – legalábbis költőnk annak nevezi, mert egy szellemet kell visszajuttatnia a neki való szférába. A *pallida* jelző (*Georg.* I. 446) baljós hangzása ismét egyféle költői hangnemet tükröz. Egy másik modor pedig a *diligít* és *sacrum* szavak használatára bízattja (*Aen.* VIII. 590–591), ebben a hasonlatban von párhuzamot a szeretett Pallas és a Hajnalcsillag között (587–591). Az érzelmet a XI. 182-ben mutatja be újra, amikor a természeténél fogva jóságos reggeli fény megjelenik a halandó embereknek. Ezek a hangnemek még evidensebbé válnak a szándékos kontraszt hatására.

A hajnal meghozza az embereknek a munkát és fáradozásokat (*referens opera atque labores*) és a világosság megjelenésével, a nap kezdetével indul a cselekvés természetes ideje. Úgy tűnik, hogy Vergilius az *iam* és *interea* gyakori használatával többnek jellemzi a hajnalt a gondtalannál. Azt szeretné, hogy olvasói is olyannak lássák és érezzék a hajnalt, ahogyan ő – szerinte ezek azok a jelentős órák, amikor zajlani kezdenek a dolgok. Így nyilvánvalóbb, hogy miért fűzi össze ilyen

⁶⁶ KEITH, 1925, 519.

sűrűn a hajnalt az eseményekkel. A III. 521–523 sorokban például a ragyogó hajnal óráit választotta azon meghatározó momentumként, amikor a trójaiak először pillanthatják meg az ígért földet:

*Iamque rubescebat stellis Aurora fugatis
cum procul obscuros collis humilemque uidemus
Italiam.*⁶⁷

Bár a dombok még messziről, halványan látszódnak, ez az a távolság, ami gyönyörködteti őket. A hajósok kiáltozva üdvözlik új hazájukat, Anchises pedig italáldozatot mutat be és fohászkodik az égiekhez – mindez erőteljesen összhangban áll azzal, hogy a költő milyennek képzelte el a hajnali órák hangulatát. Hasonlóval találkozhatunk a VII. könyv 25–28 soraiban:

*Iamque rubescebat radiis mare et aethere ab alto
Aurora in roseis fulgebat lutea bigis,
cum uenti posuere omnisque repente resedit
flatus, et in lento luctantur marmore tonsae.*⁶⁸

Aeneas ekkor látja meg először a Tiberis folyót – nem lehet véletlen, hogy Vergilius ismét a hajnali órákat választotta alkalmasnak egy ilyen fontos esemény számára. A helyzet a rómaiak képzetében és hódolatában közismert. A költő elméje is részesül ezekben az érzelmekben, amelyek inspirálták abban, hogy ez esetben is bámulatos részletek bőségére törekedjen a hajnal-leírásban. Ez viszont csak a megfelelő előkészület. A szelek elcsendesedése növeli ez óra ünnepélyességét, a tarka tollazatú madarak énekükkel nyugalmat hoznak az égnek, és ahogy ide-oda szállnak az erdőben, megadják az alkalomhoz illő bájosságot.

⁶⁷ „Aurora a csillagokat üzve már vörösödött / amikor messziről megláttuk a domb homályát és / Itália földjét.”

⁶⁸ „A tenger már vörösödött fénysugaraitól és az ég magasából / aranysárga Aurora tündökölt rózsás kétfogatúján, / mikor a szelek elcsendesedtek, minden fuvallat lecsillapodott, / és a nyugodt márvánnyal küzdenek már az evezőrudak.”

A II. 801-ben nyilvánvalóvá válik, hogy Aeneasnak el kell hagynia Tróját és amikor az egész éjszakán át tartó gyötrelem véget ér, a költő így fogalmaz:

*iamque iugis summae surgebat Lucifer Idae
ducebatque diem(...)*⁶⁹

Itt a Hajnalcsillag mint megváltó érkezik az égre, a Trójából menekülni szándékozó emberek számára. Enyhülést hoz az elmúlt éjszaka sötétségére és borzalmaira. A leírás alapján egyértelműen a fényes jövő reményének jeleként ragyog az égen. Vergilius szerint az ellenség bár becsülte magát a várost, a megmenekülés már nem volt lehetséges. Az Esthajnalcsillag mégis meghozta az új lehetőség reményét és az új okot a boldogságra: ez az ígért föld, ami bár elég különös módon, de végül valóra válik. Hasonlóképp Dido halálának enyhítése érdekében érkezik az égből Iris, a szivárvány istennője, aki sáfrányszárnyon száll le a földre és a napfény ezerféle színében tündököl (IV. 700–705).⁷⁰

7.4 Q. Lutatius Catulus

*Constiteram exorientem Auroram forte salutans,
cum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra:
mortalis visus pulchrior esse deo.*
(*Epigrammata* 2. 1)⁷¹

⁶⁹ „az magas Ida csúcsán már felkelt az Esthajnalcsillag / és elhozta a nappalt (...)”

⁷⁰ A fejezet bekezdéseinek forrása: KEITH, 1925, 518–521.

⁷¹ „Megálltam, hogy a váratlanul felbukkanó Aurorát üdvözljem, / amikor hirtelen balról feltűnt Roscius. / Hadd mondjam el a ti békétekkel, égiek: / a halandó szebbnek tűnik az istennél.”

Catulus a fenti idézetben a szavakkal való játszadozás segítségével igyekszik szembeállítani egymással Aurorát, a hajnalistennőt Rosciusszal, egy halandó férfival. Az első sorban találkozunk az istennővel, a másodikban pedig már Roscius is feltűnik. Egyfajta szerepcsere figyelhető meg, amit az alábbiakban Clifford Weber nyomán fejték ki.⁷²

A *consisto* ('megáll, odaáll') szó alkalmazható olyan kontextusban is, amikor valaki azért áll meg, hogy üdvözljön egy ismerőst, akivel véletlenül összetalálkozott és beszédbe elegyedjen vele: *confabulatum consistere*, ahogy a *Thesaurus* (IV. 464. 67–76) meghatározza. Azt, hogy a szó a késő köztársaság hétköznapi nyelvén ilyen használatában volt jelen, bizonyítja, hogy míg Cicerónál háromszor, addig Plautusnál ötször fordul elő, mindkettőnél a beszédekben és egy levélben. Ezek alapján Q. Lutatius Catulus epigrammájának első soránál felmerül az átírás lehetősége. Ezt Plautus *Aululariája* is világossá teszi 114–117. soraiban:

*me benignius
omnes salutant quam salutabant prius;
adeunt, consistunt, copulantur dexteras,
rogitant me ut valeam, quid agam, quid rerum geram.*⁷³

Az *Epigrammata* 2. 1 sorai azt sugallják, hogy a költő találkáját Aurorával képzelel el. Ahogy Plautus Euclioja, úgy Catulus Aurorája is egy halandó szerepkör mintája – egy nőé, akinek a költő megáll köszönni – nem istennőhöz méltón üdvözli, hanem mint egy egyszerű asszonyt. A *forte* is egy célzás az összefutás esélyének váratlanságára vonatkoztatva, ami beépül a szituációba, amikor két ember megáll és üdvözli egymást. Aurora bevonása mindezekbe nem csak Catulus epigrammájának első sorában van jelen, hanem más szerzőknél is előfordul, például Lucretiusnál (*De rerum Nat.* IV. 538)

⁷² WEBER, 1996, 298–301.

⁷³ „(...) nyájjasabban / üdvözlöm engem mindenki, mint ahogy korábban üdvözöltek; / odajönnek, megállnak, kezet ráznak, / megkérdézik, hogy vagyok, mit csinálok, milyen dolgokat cipelek (mi újság?).”

és Catullusnál (LXIV. 271) is – az *exoriente* mindkettőjüknél Aurorára értendő.

Ha a női ismerős mint megszemélyesítés lehozza az égből a földre Aurorát az első sorban, akkor a másodikban a halandó Roscius metaforikus csillagképpé alakulására utalhat a költő. A hajnal ébredése a szövegben belehelyezi Rosciust megjelenésével a felkelő nap szerepébe. Váratlan érkezésének időzítésén kívül, az *exoritur* igével nyomatékosítja Rosciust a nap metaforájaként. A szövegbeli vonatkozása éles kontrasztot kelt abból a szempontból, hogy az *exorior* emberi lényekre való szó szerinti alkalmazása szerfelett ritka. Valójában Catulus epigrammáján kívül a *Thesaurus* még csak két példát idéz, amelyben az ige ilyen vonatkozásban szerepel (Plaut. *Rud.* 4; Stat. *Theb.* IX. 701). Plautus a célzást Arcturusról (az Ökörhajcsár csillagkép legfényesebb és az éjszakai égbolt harmadik legfényesebb csillaga) egy színészre helyezi át, aki ezt a csillagot alakítja.

A Roscius – nap metaforához hozzájárul még az *a laeva...exoritur* kifejezés, amely az érkezés irányára utal – a római írók észrevétele, hogy a csillagok és a csillagképek is bal felől emelkednek fel (Man. *Astron.* I. 380).

A halandó és halhatatlan szerepköröket Catulus felcserélte epigrammájának első soraiban. Aurorát úgy üdvözli mint egyszerű, halandó asszonyt, míg Roscius megjelenése már a halhatatlan nap felkelésével egyezik meg. Tovább haladva és értelmezve a sorokat fény derül arra, hogy Roscius szépsége miatt van istenként jelölve, mely még Auroráét is felülmúlja és épp ezért kezeli az istennőt halandóként. A szerepcseréket a szavak sorrendje is tükrözi: az első két sorban megelőzi az egyébként halhatatlan Aurora a halandó Rosciust; ez a következő megfordul az utolsó pentameterben, ahol az ellentét igen éles a *mortalis* és a *deo* sorrendje között; hasonlóan az első sorban lévő *exorientem Auroram* szó sorrend felcserélődik a másodikban: *Roscius exoritur*.

Mindazonáltal Aurora és Roscius szerepcseréje nem helyénvaló: egy halandó férfit hasonlít össze egy halhatatlan istennővel. A kérdés, hogy miért nem egy égi férfival méri össze, mint például Sol? Nem kevés tudós hezitált már ezen a kétségtelenül furcsa összehasonlításon. Egyesek szerint az első sor valójában Sollal azonosítható és ugyanígy az utolsó sor *deoja* is Solra értendő. Azért nem *Solem* szerepel az *Auroram* helyén, mert a költőnek nem az volt a szándéka – egy bizonyos fokig valóban egyenlővé teszi Rosciust a nappal, de a hajnallal állítja ellentétbe. A kiegyenlítés és szembeállítás között pedig fontos a különbség. Ahogy égiekhez való analógiája úgymond elmosza a hajnalt, úgy Roscius szépségével is túlragyogja az istennőt. Catulus nemcsak isteni versenytársa szintjére szándékozza emelni Rosciust, hanem magát a nevet is fantáziadúsan a *ros* ('harmat') főnévből eredezteti, ami történetesen Aurora alapvető attribútumainak egyike. Emellett a *roscidus* melléknév (ami csak egy fonémával tér el a *Rosciustól*) is állandó jelzője az istennőnek, olyannyira, hogy a meg nem nevezett *roscida...dea* számára szükségtelen az identifikáció (Ov. *Ars am.* III. 180).

J. Sourbian szerint a fiatal Cicero, aki nem sokkal Catulus Kr. e. 87-ben bekövetkező halála után írt, céloz egy etimológiára, ami Aurora nevét szintén ugyanebből a főnévből (*ros*) eredezteti. Sourbian a következő sorban véli tükröződni ezt az etimológiát: *cum primum gelidos rores aurora remittit* (Arati *Progn.* fr. 4.7 Sourbian).⁷⁴ Ha pedig ezt az etimológiát ismerte Catulus, akkor a műveltségével (ami elvárt volt egy olyan görögbaráttól, mint ő) figyelmes olvasókra akart szert tenni, akik észreveszik, hogy mindkét, az isteni és a halandó főszereplője is nemcsak az *exorior* igén osztoznak, hanem még a nevük is egy és ugyanabból a főnévből van származtatva (*ros*).⁷⁵

⁷⁴ „mihelyt a hajnal elszórja a hűvös harmatot”

⁷⁵ A fejezet bekezdéseinek forrása: WEBER, 1996, 298–301.

8. Művészet

A görög művészetben nem megkülönböztethető Éósz és Hémera alakja. Hagyományosan szárnyas, gyönyörű fiatal nőként ábrázolják. Testvéreihez, Hélioszhoz és Szelenéhez hasonlóan gyakran látható repülő szekéren (1. kép).⁷⁶ Ifjúsága feltehetően egy metafora a nap kezdetére, a repülés adottsága pedig egy utalás a tényre, hogy a Hajnal, megjelenésével az égen, jelzi bátyja indulását.⁷⁷ Ruháit néhol csillagok díszítik, fején pedig fátyol, diadém vagy sugárkorona van, időnként pedig vázát tart a kezében, amelyből a harmatot öntözi.⁷⁸

Rengeteg antik vázakép maradt meg épségben, amely a hajnalisten-nőt ábrázolja. Egy közülük egy Kr. e. 470 körüli, attikai külix, melyet a Villa Giulia-festőnek tulajdonítanak. Belsejében egy nőalak látható fehérre festett alapon. A külix külsejének egyik oldalán a vörösalakos vázafestészetet követve láthatjuk Éószot, amint a másik oldalon ábrázolt, ifjú Tithónoszt üldözi. Bár a két felület tárgya különbözik, a három képet egységessé teszi úgy a túlzásúfoltság elkerülése, mint a figurák testtartása és kivitelezése.⁷⁹

Sappho-festő nevéhez fűződik egy körülbelül Kr. e. 500-ból származó terrakotta léküthosz (olaj tárolására használták), melyen Éósz alakja mellett megjelenik Héliosz, Nüx és Héraklész is. Az ábrázolt jelenetben Héraklész áldozatot mutat be napkeltekor Héliosznak, aki épp négyfogatú kocsiján emelkedik fel az Ókeanoszból. Héliosz felett látszik Éósz, ahogy elhajt jobbra, balra pedig Nüx Éósszal szinte azonos alakja. Ezen az ábrázoláson a hajnalistennő sugárkorona helyett hajfonatot visel (2. kép).⁸⁰

⁷⁶ A képek a dolgozat végén levő Függelékben tekinthetők meg.

⁷⁷ LITTLETON, 2005, 483, s.v. Eos (Jim Marks).

⁷⁸ Ókori Lexikon, 2002, s.v. Eos.

⁷⁹ VON BOTHMER, 1979/1980, 14.

⁸⁰ Metropolitan Museum of Art, New York – The Met Collection; Elérhető: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254196>

A görög művészek mint csábítót szintén előszeretettel ábrázolták – számos vázakepen örökítették meg elrabolt szeretőivel. Ezeknek a rajzoknak talán az lehetett a célja, hogy felhívják a szemlélők figyelmét az istenek erejére, azaz arra, hogy bármikor alakíthatnak az emberi élet pályáján, akár jó, akár rossz irányba.⁸¹ Pausanias szerint Athénban a királyi oszlopcsarnok timpanonján Éóoszt ábrázolták, amint elragadja Kephaloszt és ugyanebben az aspektusban volt látható Apollón amüklai trónusán is (*Graec. Descr.* I. 3. 1.; III. 18. 12.). Mítoszuk illusztrációi különös népszerűségnek örvendtek az athéniak körében – talán mert Kephalosz is athéni fiú volt. A festők alkotásai alapján, Éóosz szemszögéből három fokozatba lehet sorolni a vázakepeket ebben a kategóriában: (1) a halandó megközelítése, (2) amint karjaival épp megragadja és (3) elviszi a kedvest.⁸²

Példa az első fokra Nausicaa-festőtől egy csavart fogantyús nyakamfóra, mely balról a szárnyas Éóoszt ábrázolja, amint kitért karokkal sétál egy fiatal férfi felé, akit a vadászruha alapján Kephalosszal azonosítanak. Az ifjú távolodik az istennőtől, jobb kezét pedig felé tartja és visszanéz rá, mintha el akarná hárítani a közeledést. Eközben a vadászkutya riadtan ugrik Éóosz felé. Mivel tehát Kephalosz hátrafordítja fejét, felveszik az istennővel a szemkontaktust. Másik példa egy harang-kratér Christie-festőtől (3. kép): balról a szárnyas Éóosz nagy léptekkel közelít a távolodó Kephalosz (ebben az esetben is a vadászruha alapján ismerhető fel) irányába, mialatt társa az istennő mögött távozni igyekszik a helyszínről. A vadászok hajnalban szoktak vadászni és az iskolásiúk is korán kelnek. Tithónosz az ábrázolásokon gyakran tart lantot a kezében, mintha épp tanítási órára sietne. Pantoxena-festő egy szküphoszon festi meg, amint a szárnyas Éóosz kinyújtja karját

⁸¹ LEFKOWITZ, 2002, 327.

⁸² LEFKOWITZ, 2002, 326, 329.

egy ifjú felé, aki egy felirat alapján Tithónosz. A mozdulataiból kivehető, hogy a kezében levő lanttal próbálja az istennőt megütni – a pár szeme viszont már összetalálkozott és tudjuk, hogy az ifjú ellenállása eredménytelen lesz. Ilyen jeleneteknél gyakran festenek a két alak közé vagy a közelükbe szárnyas Erószot.⁸³

A hajszolás következő fokozata, hogy elkapja a kiszemeltet. Egy sztamnosz Éószot szárnyak nélkül, két férfi között jeleníti meg – balról lépked Tithónosz felé, aki menekülni próbál előle. Tithónosz kezéből a földre dobja lantját, miközben az istennő megérinti a vállát, a másik férfi pedig félreáll az útból. Telephos-festő külixén (4. kép) szintén Tithónoszt üldözi, aki továbbra is ellenálló mozdulatokkal tiltakozik. Egyik kezével a vállát, másikkal pedig a csuklóját ragadja meg. Tithónosz hátrafordítva fejét az istennőt nézi, aki viszont felfelé irányítja tekintetét, az ifjú feje fölé – nincs szüksége arra, hogy a pillantásával csábítsa el, hiszen már a kezében van.⁸⁴

Az utolsó fok maga az elrablás. Oionokles-festő léküthoszán úgy ábrázolja Éószot, mint aki karjaiban ringatva repül el Kephalosszal (egy felirat alapján azonosítva). Az istennő felsőteste a fiú felé van fordulva, míg ő felfelé néz. Kephalosz lefelé tekint, jobb kezét Éósz arca elé tartja, ballal pedig még mindig lantját szorítja. A kompozíció kihozza a feszültséget a két figura között: az istennő az elrablás iránt vágyakozik, a fiú pedig vissza akar térni társaihoz. Egy másik hasonló reprezentáción Kephalosz kezében nincs lant: lefelé nyújtja bal karját, mintha el akarna érni valakit a földön.⁸⁵

A hajnalhozó és a csábító szerep mellett kedvelt téma még a gyászoló anya is. A trójai háborúban esett el fia, Memnón. Akhilleusz ölte meg egy párbajban, amit a két hős anyja végignézett. Egy körülbelül Kr. e. 500-ban, Diosphos-festő által készült nyakamforán látható

⁸³ LEFKOWITZ, 2002, 330.

⁸⁴ LEFKOWITZ, 2002, 331.

⁸⁵ LEFKOWITZ, 2002, 334.

Éóosz Memnón holttestével: mivel aithiopiai herceg volt, Éóossal el-lentétben, őt fekete bőrének festették meg. A jelenetben eltemetni viszi fiát, Aithiopiába (5. kép).⁸⁶ Egy másik híres illusztráció a témában egy vörösalakos külixen található, amit Duris vázafestő festett: édesanyja a küzdelem után megtalálja fia holttestét a csatamezőn. A háttérben számos felirat látható, a figurák nevei, a mester aláírásai és feltehetőleg Éóosz gyászos jajveszékelése (6. kép).⁸⁷ Pausanias is említi Olympiában egy posztamensen lévő ábrázolást, melyen Éóosz épp Zeuszhoz könyörög fia, Memnón érdekében (*Graec. Descr.* V. 22. 2.).

A görög Éóosz és latin Aurora karaktere tovább inspirálta az európai művészeket a reneszánszban és még azután is. Az egyik leghíresebb festményt a témában Nicolas Poussin festette (*Kephalosz és Aurora*): visszaidézi a halandó ellenállást és az isteni vágy közötti kontrasztot, amint a lendületesen megfestett görög vázák tették kétezer évvel korábban. Egy másik híres festményt, az *Aurorát* pedig egy klasszicista művész festette a barokk korban, az itáliai Guido Reni. A téma kedvelt maradt a 18. században is: az egyik legkiválóbb munkát abból a korból egy francia festő, a rokokó korának elismert művésze, Jean-Honoré Fragonard készítette – a címe pedig *Aurora*.⁸⁸

9. Összegzés

A fentiek alapján – annak ellenére, hogy nem elsőrangú istenség – a Hajnal fontos része a görög és római mitológiának. Bár a meglévő hagyomány szerint nem bizonyítható, hogy konkrét kultusz keretein belül imádták volna mint antropomorf istennőt, de az, hogy az

⁸⁶ Metropolitan Museum of Art, New York – The Met Collection; Elérhető: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254883>

⁸⁷ Louvre Museum, Paris; Elérhető: <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/attic-red-figure-cup>

⁸⁸ LITTLETON, 2005, 485, s.v. Eos (Jim Marks).

antik szerzők műveiben tartósan felbukkan, akár egy sor erejéig is, egyfajta tisztelgésnek tudható be az istennő felé. Tisztában voltak azzal, hogy minden egyes nap – többek között – neki köszönhető: ha a Hajnal nem létezne, és nem hozná el a fényt a halandó embereknek a halhatatlan istenekkel együtt, sötétség uralkodna a világon. A pirkadat meleg színei miatt kellemességet, nyugalmat sugárzó jelzőkkel látták el, mint a 'rózsaujjú', a 'sáfrányköntösű' vagy az 'aranytrónusú'.

A jószágos istennő szerepe viszont megtevesztő: gátlástalanul ragadja el a fiatal férfiakat kénye-kedve szerint, nem törődve azzal, hogy ezáltal kiszakítja őket addigi életükből. Tithónosz esetében csábítónak hangzik az öröklét ígérete, de mint kiderül, sorsa nem a kedvező irányba veszi útját. Meggondolatlan tetteinek pedig néhány esetben súlyos következménye van – értem ez alatt az okozott szenvedést, például Kephalosz életében: csillapíthatatlan vágya nem csak Kephalosz házasságát teszi tönkre, hanem Prokrisz halálához is vezet. Visszaél isteni hatalmával, hiszen tudja, hogy emiatt nem róhatnak büntetést rá. Mentségére válhatna az átok, amivel Aphrodithé sújtotta, de azt is a saját bujaságának köszönheti. Az átok nélkül viszont a hódítások nem vették volna kezdetüket, ez esetben pedig nem léteznének Éosz elrablás-mítoszai sem.

Személyének pozitív és negatív tulajdonságaival együtt mégis olyan istenalak, akinek tetteivel azonosulni lehet, épp a maga emberi gyengeségei miatt: egyrészt, mert istennő léte újra és újra úgy esik szerelembe, akár egy ember; másrészt viszont megmutatja szerető és gondoskodó anyai oldalát is, aki odaadó és mindenre hajlandó gyermekeiért (példa erre a Memnón halála utáni esdeklés a főisten előtt). Mindez alapján feltételezem, hogy mítoszai személyisége szerfelett ambivalens természetének köszönhetően váltak maradandókká.

10. Függelék

1. kép: Éosz négyfogatú szekerén
Metropolitan Museum of Art, New York

2. kép: Hélios, Nüx és Éósz
Metropolitan Museum of Art, New York

*3. kép: Éosz és Kephalosz
Johns Hopkins Archaeological Museum, Baltimore*

4. kép: Éosz és Tithónosz
Museum of Fine Arts, Boston

11. Irodalomjegyzék

- BATESON, E. H.: *The Central Section of Catullus' "Attis"*. *Mnemosyne*, Fourth Series 68, 2015, 91 sk.
- BISPHAM, E. and SMITH, C.: *Religion in Archaic and Republican Rome and Italy: Evidence and Experience*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2000, 143, 146–148.
- GRAVES, Robert: *A görög mítoszok I.* Európa könyvkiadó 1970, 149, 179–180, 182, 234–237, 239, 476–478, 482–483.1

- HAYKIN, Victoria J.: *Aurora non grata: A critical appreciation of Ovid, Amores 1.13*. McMaster University, August 2014, 45 skk.
- KEITH, Arthur L.: *The Dawn in Vergil*. Studies in Philology 22, 1925, 518–521.
- KING, H.: *Tithonus and the Tettix*. Arethusa 19, 1986, 15–35.
- LEFKOWITZ, Mary R.: *"Predatory" Goddesses*. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens 71, 2002, 326–327, 329–331, 334.
- LEVENE, D. S.: *Defining the Divine in Rome*. Transactions of the American Philological Association 142, 2012, 56.
- LITTLETON, C. Scott: *Gods, Goddesses, and Mythology, Volume 4*. s.v. Eos (Jim Marks). Marshall Cavendish, 2005, 483, 485.
- Louvre Museum, Paris; Elérhető: <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/attic-red-figure-cup>. 2019. 04. 28.
- MALLORY, J. P. and ADAMS, D. Q.: *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford University Press, New York, 2006, 409; 432.
- Metropolitan Museum of Art, New York – The Met Collection; Elérhető: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254196>, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/254883>. 2019. 04. 28.
- MICHELS, Agnes K.: *Roman Festivals: April-June*. The Classical Outlook 67, 1990, 77.
- Ókori Lexikon (2002) Szerk. PECZ Vilmos. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/>. 2019. 04. 28.
- PATAKI Elvira: *A halhatatlanság lehetőségei – A homérosi Aphrodité himnusz és a kölni Sapphó-papirusz Tithónos-utalásához*. Ünnepi Kötet Maróth Miklós Hetvenedik Születésnapja Tiszteletére, szerk. Fodor György és Sarbak Gábor, 2014, 117–128.
- ROSE, H. J.: *Two Roman Rites*. The Classical Quarterly 28, 1934, 156–157.
- TOKAREV, Sz. A.: *Mitológiai Enciklopédia I*. Gondolat, Budapest, 1988, 657, 671, 673, 732.
- TURPIN, William: *Ovid: Amores Book 1*. Carlisle, Pennsylvania 2012.
- VON BOTHMER, Dietrich and Mertens, Joan R.: *Greek and Roman Art*. Notable Acquisitions (Metropolitan Museum of Art) 1979/1980, 14.
- WEBER, Clifford: *Roscus and the Roscida Dea*. The Classical Quarterly 46, 1996, 298–301.
- WRIGHT, F. A.: *Classical Dictionary of Proper Names mentioned in Ancient Authors*. 1949.

KAPI Péter

Tiberius druidák ellen hozott rendelkezése az irodalmi források tükrében

A Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. században a római hatóságok több alkalommal is felléptek a galliai druidák ellen. A fennmaradt irodalmi források alapján a rómaiak három lépésben tiltották be a kelta papok vallását.¹ E rendelkezések szövege azonban sajnálatos módon egyik esetben sem maradt ránk, továbbá az ezekről beszámoló írott forrásaink is rendkívül szűkszavúak. Ennek ellenére a forráshelyek alapos vizsgálatával többet is megtudhatunk az egyes tiltások tartalmáról, melyek segítségével felállíthatunk egy hipotézist arra vonatkozóan, hogy milyen lépésekkel tudták a rómaiak korlátozni, majd végleg betiltani a druidák vallását. Ehhez azonban elengedhetetlen a korlátozások tartalmának meghatározása, melyek közül egyértelműen a második, Tiberius-kori veti fel a legtöbb kérdést – hogy miért, azt

¹ A kelta druidák ellen Augustus, Tiberius és Claudius császár is fellépett, vö. Suet. *Claud.* 25,5; Plin. *Nat.* 30, 13. A korlátozásokkal a továbbiakban részletesen foglalkozunk.

lentebb részletesen bemutatjuk. Éppen ezért a továbbiakban megkíséreljük megállapítani a Tiberius-kori korlátozás feltételezhető tartalmát és szerepét.

Az általunk vizsgált rendelkezéshez kapcsolódó problémák bemutatásához azonban elengedhetetlen a druidákat érintő harmadik jogi lépés ismerete, melyre a Claudius-korban került sor. Erről, és a legelső, Augustus-kori korlátozásról Suetonius emlékezik meg munkájában:

*A druidák kegyetlenül vad vallását a galloknál teljesen eltörölte (ti. Claudius), amely Augustus uralkodása alatt kizárólag a polgárok számára volt tiltott.*²

Mint láthatjuk, Suetonius szerint Claudius császárhoz köthető a druidák vallásának végső betiltása. A szerző állítása azonban komoly kérdéseket vet fel a második olyan római intézkedéssel kapcsolatban, amely a kelta papok ellen irányult. Idősebb Plinius szerint ugyanis Claudius előtt már Tiberius császár is beszüntettette a druidák tevékenységét a birodalomban, tehát kérdéses, hogy ha erre valóban sor került, és mint Plinius állítja, el is érte a kívánt hatást, akkor Claudiusnak miért kellett újra fellépnie ellenük:

*Mindenesetre (a mágia) a galliai provinciákat hatalmába tartotta, mégpedig a mi korunkig. Mert Tiberius császár uralma eltörölte azok druidáit és a jósok és gyógyítók ehhez hasonló fajtáit.*³

A későbbi forrásaink alapján tehát arra következtethetünk, hogy Tiberius rendelkezése kevesebb sikerrel járt, mint ahogy azt a szerző állítja. Ez az álláspont több szakirodalmi munkában is megjelenik.⁴ Elképzelhető azonban, hogy ez a következtetés nem

² Suet. *Claud.* 25, 5.

³ Plin. *Nat.* 30, 13.

⁴ Ld. Benjamin ISAAC, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World: Selected*

tükrözi a valóságot. A fő gondot ugyanis valójában az okozza, hogy nem ismerjük a Tiberius-kori tiltás tartalmát, enélkül pedig nem ítéldhetjük meg helyesen, hogy az uralkodó korlátozása sikeres volt-e vagy sem. A császár rendelkezésének tartalmát a Plinius-hellyel kapcsolatos szakirodalmi megjegyzések alapján még nem kísérelték meg feltárni, vagy legalábbis a helyet idéző szerzők nem térnek ki erre a kérdésre. Bár a források szűkszavúsága miatt pontosan nem tudjuk meghatározni, hogy mire vonatkozott a császár rendelkezése, Plinius beszámolója alapján felállíthatunk egy hipotézist. A Plinius munkáját magyarázó szerzők közül többen kiemelik, hogy Suetonius szerint Tiberius a külföldi, mindenekelőtt az egyiptomi és a zsidó szertartásokat tiltotta be, a druidák szertartásának Tiberius-kori betiltásáról azonban Suetonius semmit sem mondott.⁵ Ez a megállapítás helyes, azonban ennek ellenére nincs okunk azt feltételezni, hogy Tiberius ne lépett volna fel a gallok druidái ellen, ugyanis a Suetoniusnál szereplő *idegen szertartásokat (externas caerimonias)* megfogalmazás kellően tág ahhoz, hogy beleérthessük a druidák szertartásait:

Az idegen szertartásokat, az egyiptomi és zsidó vallási szokásokat korlátozta. Akiket egy ilyen babona hatalmában tartott, kényszerítette, hogy vallási ruházatukat és minden eszközüket elégessék. A fiatal zsidókat zordabb éghajlatú tartományokba osztotta, látszólag katonai szolgálatra.

Papers, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, 311; Jane WEBSTER, *At the End of the World: Druidic and Other Revitalization Movements in Post-Conquest Gaul and Britain*, Britannia, 30(1999), 11.

⁵ Vö. HOFFMANN Zsuzsanna ford., bev., jegyz., utószó, *C. Plinius Secundus Naturalis Historia. Természettajz. XXVIII-XXXII. könyv. Orvosságok állatokból*, Szeged, Quintus Kiadó, 2013, 108; TAKÁCS Anikó ford., bev., jegyz., *Idősebb Plinius a mágiáról (részletek a 28. és 30. könyvből)*, Szeged, JATEPress, 2011, 35; TÓTH Orsolya, *Idősebb Plinius és a mágia = Az Olympos mellett - Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban*, szerk. NAGY Árpád Miklós, Bp., Gondolat Kiadó, 2013, II, 847.

Ugyanennek a népnek a többi részét és a hasonló vallást követőket elűzte a városból, s örök rabszolgasággal büntette őket, ha nem engedelmeskedtek. Elűzte a csillagjósokat is, de kegyelmet adott azoknak, akik könyörögtek és megígérték, hogy felhagynak a mesterség gyakorlásával.⁶

Elképzelhető tehát, hogy Suetonius ezen a ponton, ha nem is egyértelműen, de részben megerősítette Plinius állítását.⁷ Fontos azonban felfigyelnünk arra, hogy míg Suetonius Claudius császár-hoz egyértelműen a druidák vallásának, nem pedig azok bizonyos szertásainak betiltását kötötte,⁸ addig Tiberius esetében csupán az idegen vallási szokások (*ritus*) és szertartások (*caerimonias*) korlátozásáról írt a szerző.⁹ Suetonius állításai alapján jogosan merül fel bennünk az a kérdés, hogy Plinius mit érthetett pontosan az alatt, hogy *Tiberius császár uralma eltörölte azok druidáit és a jósok és gyógyítók ehhez hasonló fajtaíit*? Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ kaphassunk, érdemes megvizsgálnunk a következő kérdéseket: **1.** Milyen okai lehettek a Tiberius-kori tiltásnak? **2.** Milyen eszközei lehettek a császárnak a druidák ellen? **3.** Mennyire lehetett agresszív a druidák üldözése a rendelkezést követően? A továbbiakban ezekre a kérdésekre keressük a választ.

Milyen okai lehettek a Tiberius-kori tiltásnak?

A felvetett kérdések megválaszolásához elengedhetetlen megvizsgálnunk, hogy Plinius hogyan ábrázolta a druidákat, mert a szerző narratívája amellet, hogy megemlíti Tiberius druidaelenes rendelkezését, meglehetősen érdekes. A szerző druida-ábrázolása

⁶ Suet. *Tib.* 36. 1.

⁷ Plin. *Nat.* 30, 13.

⁸ Suet. *Claud.* 25, 5.

⁹ Suet. *Tib.* 36. 1.

ugyanis rendkívül egyedi, ez pedig főként annak köszönhető, hogy a korábbi ábrázolásoktól eltérően a szerző a druidákat határozottan összekapcsolta a mágia gyakorlásával. Ezenkívül más eltéréseket is megfigyelhetünk. A korábbi forrásokban fellelhető druida-ábrázolások a legtöbb esetben Poszeidóniosztól származnak.¹⁰ Ennek ellenére az egyes munkákban a druidák feladatköre és értékelése eltérő, vagyis nem beszélhetünk egy egységes druida képről. Ugyanakkor a Plinius előtt alkotó szerzők látszólag több dologban is egyetértettek a druidákkal kapcsolatban. Ezekben a munkákban ugyanis a druidákat olyan papként ábrázolták, akik a papi tevékenységek folytatása mellett elláthatták a vallási vezetők, bírók, diplomaták, ügyintézők, gyógyítók és filozófusok feladatait is.¹¹ Ezekben a forrásokban azonban a druidákat egy esetben sem kapcsolták hozzá egyértelműen a mágia gyakorlásához. Plinius azonban a korábbi képekkel szemben a druidákat határozottan varázslóként, jósként és gyógyítóként ábrázolta, míg munkájában sehol sem említette róluk, hogy bírói, ügyintézői, diplomáciai vagy filozófiai tevékenységet folytattak volna.¹²

A szerző druida-ábrázolásának több oka is lehetett. Elképzelhető, hogy ezeket a feladatokat a római hatóságok üldözése miatt a társadalom peremére szorult druidák már nem láthatták el. Az is lehetséges azonban, hogy Plinius a kelták vallási és tudományos elit rétegébe tartozó druidákat pusztán néhány hasonlóság miatt alacsonyította egyszerű mágussá, vagy hogy munkája szempontjából nem volt lényeges kiemelni a druidák által ellátott feladatköröket. A jóslással és gyógyítással is foglalkozó kelta papok azonban tökéletesen beleillettek a szerző mágiafogalmába, mely a jóslással foglalkozó asztrológiát, az orvostudományt (*medicina*) és vallást (*religio*) egyesítette magába.¹³

¹⁰ Vö. Stuart PIGGOTT, *The Druids*, Harmondsworth, Penguin Books, 1981, 77.

¹¹ Vö. Caes. *Gal.* 6. 13–18.

¹² Vö. Thomas Downing KENDRICK, *The Druids*, London, Senate, 1994, 91.

¹³ Fritz GRAF, *Gottesnähe und Schadenzauber: die Magie in der griechisch-römischen*

Ebből adódóan egyáltalán nem meglepő a jóslással és gyógyítással is foglalkozó papok mágusként történő ábrázolása. A druidák és a mágusok között egyébként további párhuzamokat is megfigyelhetünk. Ilyen párhuzam lehet a szokásostól eltérő áldozatok bemutatása, a hosszú, akár több évtizedekig tartó képzés, melyet a társadalom elől elrejtve végeznek, továbbá az a tény, hogy mindkét csoport tagjai a társadalom peremén helyezkedtek el.¹⁴ Ezek alapján Plinius minden további nélkül úgy gondolhatta, hogy a druidák nem sokban különbözhetnek a mágusoktól. A szerző egyébként munkájában több alkalommal is határozottan mágusoknak tartja, vagy ezekhez hasonlítja a druidákat. Ezt a *Naturalis Historia* 16. könyvének egy helye is jól példázza:

*A druidák – így hívják azok (gallok) saját mágusaikat – semmit se tartanak szentebbnek a fagyöngynél, és annál a fánál, amelyen nő, különösképpen, hogyha az a fa tölgy.*¹⁵

Továbbá a *Naturalis Historia* 29. könyvében Plinius említ egy kígyótojást, amit a szerző szerint a druidák nagy becsben tartanak. Ezt feltehetően a mágikus amulettekhez hasonlóan használták, vagy legalábbis Plinius elbeszélése alapján arra következtethetünk, hogy néhányan mágikus hatalmat tulajdonítottak ennek a tárgynak. A szerző szerint ugyanis néhányan kiváltképp dicsérik ezt a tárgyat, mert valami módon segít megnyerni a pereket és lehetőséget biztosít a királyok elé járuláshoz. Ráadásul Claudius császár egy per alkalomával halálra ítélte a vocontius törzs egy tagját e különleges tárgy birtoklása miatt.¹⁶

Ezek a példák azt bizonyítják, hogy Plinius a druidákat mágusoknak tartotta, akik a szerző mágiafogalma alapján jóslással

Antike, München, Beck, 1996, 49

¹⁴ A mágusok jellemzőit ld. GRAF, *i. m.* 58–107.

¹⁵ Plin. *Nat.* 16. 95.

¹⁶ Plin. *Nat.* 29. 52.

és gyógyászáttal is foglalkoztak. Ez számunkra rendkívül fontos észrevétel, mivel Plinius állítása szerint Tiberius császár nemcsak a druidák, hanem a hozzájuk hasonló jósok és gyógyítók tevékenységét is betiltotta. Ebből kiindulva tehát arra következtethetünk, hogy az uralkodó rendeletével a mágikus gyógyászatot és a jóslások vagy jósok bizonyos fajtáját akarhatta háttérbe szorítani a birodalomban. Ez pedig valóban komolyan érinthette a druidákat, mivel Plinius munkáján kívül Julius Caesaré is azt bizonyítja, hogy a druidák végeztek ezekhez hasonló tevékenységeket. A mágikus gyógyászat gyakorlása Caesar munkájában emberáldozatok kapcsán jelenik meg. Annak a lehetőségét, hogy az emberáldozati szertartások mágikus rítusnak számítottak, az Aurelius Victornak tulajdonított *de Caesaribus* egy részlete bizonyítja.¹⁷ Caesar a *de bello Gallico* 6. könyvében a következőket állítja a druidákról:

*A gallok egész nemzetsége rendkívül vallásos, és emiatt azok, akik súlyos betegségben szenvednek, és akik csatákban és veszélyek közepette forgolódnak, vagy áldozat gyanánt emberáldozatot mutatnak be, vagy megfogadják, hogy áldozni fognak, és ezekhez az áldozatokhoz a druidákat használják segítőnek. Mert úgy vélik, hogy nem lehet kiengesztelni a halhatatlan isteneiket, hacsak az emberéletért nem adnak emberéletet.*¹⁸

Mint láthatjuk, Caesar azt állítja, hogy a gallok, ha súlyos betegségben szenvednek, a druidákhoz fordulnak, akik valamilyen módon segítenek az emberáldozatok bemutatásában. Az idézett Caesar-hely tehát arra utalhat, hogy a druidák már korábban is tevékenyen részt vettek a mágikus gyógyászat gyakorlásában.

¹⁷ GÁBOR Sámuel, *Antinous halála. Fordítás és kommentár = Az Olympos mellett - Mágikus hagyományok az ókori Mediterraneumban*, szerk. NAGY Árpád Miklós, Bp., Gondolat Kiadó, 2013, II, 780–782. Aur. Vict. *Caes.* 14. 8.

¹⁸ *Caes. Gal.* 6. 16.

Sokkal egyértelműbb, hogy a druidák a római szerzők szerint jóstevékenységet is végeztek. Mikor Divitiacus, az egyetlen név szerint is ismert druida Rómában járt, találkozott Marcus Tullius Ciceróval. Cicero erről a *Jóslásról* című művében így emlékezett meg:

*A jóslások efféle gyakorlását pedig a barbár népeknél sem mellőzik, mivel vannak druidák Galliában is, akik közül én magam ismerem a haeduus Divitiacust, a vendégedet és dicsőödöt, aki azt mondta, hogy ismert számára a természet rendje, amit a görögök physiologiának neveznek, és részben madárjóslatokkal, részben következtetéssel megmondta, hogy mi lesz a jövő. A perzsáknál a mágusok jósolnak és vizsgálják a jelenségeket, akik összegyűlnek egy templomban azért, hogy ezeket egymás között átgondolják és megbeszéljék, ahogyan egykor nektek is szokások volt ez az idus előtti kilencedik napokon.*¹⁹

Cicero állítása szerint tehát a druida Divitiacus *augurium* és következtetések segítségével jóslott. Mivel nincs okunk kétségbe vonni a szerző állításait, megállapíthatjuk, hogy a gall papok feltehetően rendszeresen alkalmazták a jóslás ezen fajtáit. Ezeket azonban a római papok is igen gyakran alkalmazták, emiatt nem túl valószínű, hogy Tiberius rendelete az efféle jóslást korlátozta volna. Sokkal valószínűbb, hogy az uralkodó egyéb, ugyanakkor a druidák által is használt jóslási formák ellen lépett fel rendeletében. Suetonius korábban már idézett állításai alapján ez az asztrológia lehetett.²⁰ Bár a forrásaink nem támasztják egyértelműen alá, hogy a druidák asztrológiával is foglalkoztak volna, egy Caesar-hely alapján mégis ezt feltételezhetjük:

¹⁹ Cic. *Div.* 1. 41. 90.

²⁰ Suet. *Tib.* 36. 1.

*Emellett sok mindent mondanak a csillagokról és azok mozgásáról, a világ és földek nagyságáról, a természet rendjéről, a halhatatlan istenek erejéről és hatalmáról, és ezeket adják át az ifjúságnak.*²¹

Az is elképzelhető azonban, hogy a császárnak nem a jóslás bizonyos formáival, hanem a jóslatok tartalmával, vagy a jóslást végző személyekkel adódott problémája. A druidák ugyanis egy Tacitus-hely alapján jóslataikkal veszélyeztethették a római állam biztonságát, a Capitolium leégésekor ugyanis egy olyan jóslat segítségével tüzelték fel a gallokat, mely szerint eljött a Római Birodalom végnapja, a világmuralmat pedig az Alpokon túli népek veszik majd át a rómaiaktól.²²

Visszatérve fő kérdésünkhöz, Plinius és Suetonius munkája alapján valószínűnek tűnik, hogy Tiberius a mágikus gyógyászattal foglalkozó varázslók és bizonyos jós csoportok tevékenységét kívánta háttérbe szorítani, illetve korlátozta az egyiptomi, zsidó és kelta vallási szokásokat és szertartásokat is.²³ Továbbá azt az állítást is elfogadhatjuk, hogy Tiberius rendeletével valóban megpróbálta eltörölni a druidákat. Ezt a következő gondolatmenettel kívánjuk alátámasztani.

Mint fentebb már röviden említettük, rendkívül érdekesnek tűnik, hogy Plinius szerint Tiberius uralma eltörölte a gallok druidáit, mivel Tacitus egyértelműen hozzáköti őket egy olyan eseményhez, melyre Kr. u. 69-ben került sor.²⁴ Emellett a negyvenes évek első felében alkotó Pomponius Mela szintén értékes adatokat biztosít számunkra a druidákról és Suetonius alapján Claudius császárnak is lépéseket kellett tennie ellenük.²⁵ A probléma tehát egyértelmű: a későbbi

²¹ Caes. *Gal.* 6. 14.

²² Tac. *Hist.* IV. 54.

²³ Plin. *Nat.* 30, 13; Suet. *Tib.* 36. 1.

²⁴ Robert WIŚNIEWSKI, *Deep Woods and Vain Oracles: Druids, Pomponius Mela and Tacitus*, Palamedes, 2(2007), 151. Tac. *Hist.* IV. 54.

²⁵ Mela 3. 2. 18-19; Suet. *Tib.* 36. 1.

forrásokban egyáltalán nem találjuk a Tiberius-kori rendelkezés eredményeit, ráadásul így Plinius állítása megkérdőjelezi Tacitus és Pomponius Mela hitelességét. Az irodalmi források tartalmából kiindulva azonban több olyan magyarázatot is találunk, amelyek képesek megoldani ezt a problémát. Igen valószínű, hogy Tiberius valóban megpróbálta beszüntetni a galliai druidák, a kuruzslók és bizonyos jósok tevékenységét, viszont – miként Wiśniewski egy Mela hely kapcsán rámutat – elképzelhető, hogy a római hatóságok még a negyvenes évek első felében sem rendelkeztek elég katonával Galliában ahhoz, hogy felügyelni tudják az emberek hétköznapijait vagy az erdők szent ligeteiben szertartásokat végző druidákat.²⁶ Érdemes azonban szem előtt tartanunk, hogy valójában nem ismerjük a druidák ellen hozott rendelkezések tartalmát. Ifjabb Plinius Traianus császárral folytatott levelezése alapján pedig elképzelhető, hogy a druidákat a római hatóságok valójában nem is próbálták meg felkutatni.²⁷ Az uralkodó válaszevele ugyanis nyilvánvalóvá teszi, hogy a rómaiak még azok után se nyomoztak minden esetben, akiket a törvények alapján halállal kellett volna büntetniük vallásuk gyakorlása miatt. Az említett levelezés Ifjabb Plinius és Traianus császár között azért indult meg, mert Plinius eligazítást kért az uralkodótól a keresztények ügyében folytatott törvényszéki eljárásokkal kapcsolatban. Plinius számára ugyanis nem volt egyértelmű, hogy mit és milyen mértékben büntessen vagy nyomoztasson.²⁸ A császár azt a választ adta erre a kérdésre, hogy általában nem kell a keresztények után nyomozni, de ha följelentik őket keresztény mivoltuk miatt, halállal büntetendők.²⁹ E levelezés alapján tehát a római hatóságok feljelentés nélkül nem kutatták fel a keresztényeket, így lényegében nem volt tömeges üldözés ekkor, ugyanakkor abban az esetben, ha

²⁶ WIŚNIEWSKI, *i. m.*, 149.

²⁷ Plin. *epist.* 10. 97.

²⁸ Plin. *epist.* 10. 96.

²⁹ Plin. *epist.* 10. 97.

valakit feljelentettek, és az illető kereszténynek bizonyult, alkalmazták a törvény által kiszabott büntetést. Elképzelhető, hogy Tiberius druidák ellen hozott rendelkezése is hasonló természetű volt, tehát a druidákat jogi szempontból valóban érték korlátozások, sőt akár halálbüntetéssel is sújthatták őket, de a gyakorlati életben ezek a büntetések csak ritkán valósulhattak meg, mert a római hatóságok nem kutattak utánuk. Ebben az esetben a császár jogi szempontból valóban eltörölte a druidákat, mint ahogy azt idősebb Plinius is állította a *Naturalis Historia* 30. könyvében,³⁰ de az aktív üldözések hiánya miatt azok továbbra is folytatni tudták tevékenységüket. Ugyanakkor az uralkodó rendelkezése miatt a druidák száma megfoghatkozhatott, mert egyrészt veszélyessé válhatott számukra tevékenységük nyilvánosan folytatása, másrészt a korlátozások miatt feltehetően egyre kevesebben tanulhattak druidának. Viszont a felkutatásuk hiánya miatt nem tűntek el teljesen, így továbbra is aktív szereplőként jelenhettek meg a későbbi szerzők leírásaiban.

Szövegkiadások

HOFFMANN Zsuzsanna ford., bev., jegyz., utószó, *C. Plinius Secundus Naturalis Historia. Természetrjz. XXVIII-XXXII. könyv. Orvosságok állatokból*, Szeged, Quintus Kiadó, 2013.

TAKÁCS Anikó ford., bev., jegyz., *Idősebb Plinius a mágiáról (részletek a 28. és 30. könyvből)*, Szeged, JATEPress, 2011.

Bibliográfia

GÁBOR Sámuel, *Antinous halála. Fordítás és kommentár = Az Olympos mellett - Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban*, szerk. NAGY Árpád Miklós, Bp., Gondolat Kiadó, 2013, II, 780–783.

³⁰ Plin. *Nat.* 30, 13.

- Fritz GRAF, *Gottesnähe und Schadenzauber: die Magie in der griechisch-römischen Antike*, München, Beck, 1996.
- Benjamin ISAAC, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World: Selected Papers*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.
- Thomas Downing KENDRICK, *The Druids*, London, Senate, 1994.
- Stuart PIGGOTT, *The Druids*, Harmondsworth, Penguin Books, 1981.
- TÓTH Orsolya, *Idősebb Plinius és a mágia = Az Olympos mellett - Mágikus hagyományok az ókori Mediterraneumban*, szerk. NAGY Árpád Miklós, Bp., Gondolat Kiadó, 2013, II, 838–864.
- Jane WEBSTER, *At the End of the World: Druidic and Other Revitalization Movements in Post-Conquest Gaul and Britain*, *Britannia*, 30(1999), 1–20.
- Robert WIŚNIEWSKI, *Deep Woods and Vain Oracles: Druids, Pomponius Mela and Tacitus*, *Palamedes*, 2(2007), 143–156.

MAJOROS Máté

Egy reneszánsz dialógus forráskérdései –
Párhuzamok Johannes Herold Dialógusa és
Wolfgang Lazius történeti műve között

Az 1556-os magyarországi események, különös tekintettel a törökök Szigetvárnál elszenvedett vereségére, Európa-szerte hírértékűnek számítottak, és élénk érdeklődéssel követték őket. Sziget megvédését és az ezzel összefüggésben zajló hadműveleteket kiemelt figyelemben részesítette a kortárs közvélemény: nagyon is tudatában voltak a győzelem jelentőségének, és az eseményeket számos formában megörökítették.¹

Az 1556-ban a törökök által ostrom alá vett Szigetvár – amely Pécs elestével a dél-dunántúli területek feletti uralom kulcsát jelentette ekkor – megsegítésére indított Habsburg hadjárat elsődleges célkitűzése a Sziget szomszédságában lévő, az előző évi török hadjárat során

¹ KASZA Péter, *Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556 = Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556*, szerk. KASZA Péter, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, 25.

elveszített vár, Babócsa megtámadása. Ezzel a manőverrel elvonják onnan a török csapatokat, és lélegzethez juttatják a szigeti védőket. Ez a Szakály Ferenc által „diverziós” hadműveletnek nevezett terv végül sikerrel jár, mert Babócsa felmentése után az oszmánok már nem képesek elfoglalni Szigetvárt, és a Dél-Dunántúl ezzel további tíz évre megmenekül a török fenyegetés elől.² Az egész hadjáratsorozat három nagy fázisból tevődik össze, amelyek ugyanakkor szerves egységet alkotnak: Szigetvár török ostroma, a babócsai „diverzió”, és a Tirolai Ferdinánd vezette hadjárat. Ez utóbbi, bár nem érte el eredeti célját, Pécs visszafoglalását, de Korotna, Görögál és Babócsa visszavételével, illetve földig rombolásával sikeresen feltörte a Szigetvárt fojtogató gyűrűt, és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a dél-dunántúli régió magyar kézen maradjon.³

Az 1556-os oszmán hadjárat tehát teljes kudarccal végződött: nem hogy Szigetvár ostroma nem sikerült, a kudarcot még az is tetézte, hogy az oszmán sereg a hadjárat során akkora veszteségeket szenvedett, amelyek csak az 1552-es egri vereséghez voltak mérhetőek: a sereg mintegy fele odaveszett, ezen belül is az elit janicsárság fele, továbbá a lovasság negyede elpusztult, míg a szigeti vitézek vesztesége mindössze 116 ember volt.⁴ Mindemelllett a diadal eszmei jelentősége is óriási volt: hosszú évek óta először sikerült vereséget mérni a török hadseregre.⁵ Többek között ennek tudható be az is, hogy az esemény hatalmas hazai és nemzetközi visszhanggal bírt. Az

² B. SZABÓ János, *Kinek példa – kinek tanulság: Szigetvár első Oszmán-török ostroma és az 1555-1556. évi dél-dunántúli hadjáratok = Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556*, szerk. KASZA Péter, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, 45.

³ KASZA, *i. m.*, 14.

⁴ SUGÁR István, *Szigetvár és viadala*, Bp., Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1976, 109.

⁵ *Szigetvár története: tanulmányok a város múltjából*, szerk. BÖSZE Sándor, RAVASZDI László SZITA László, Szigetvár, Szigetvár Város Önkormányzata; Szigetvári Várbaráti Kör, 2006, 80.

ostromról szóló első szöveg rögtön utána egy hónappal született meg, nevezetesen Horváth Márk hét oldalas, latin nyelvű jelentése, melyet 1556. augusztus 23-án küldött el Bécsbe.⁶ A szöveg napi bontásban, naplószerűen mutatja be az ostrom eseményeit, a különféle retorikai fogásokat és irodalmi megformáltságot nélkülözve. A szöveg maga feltehetően a kapitány írnokának tollából származik.⁷ Ezen jelentést 1557-ben, Peter Seitz wittenbergi nyomdája *A magyarországi Szigetvár megszállásának és ostromának története* című, mindössze 12 oldalas kötetében teljes egészében közreadta.⁸ Ez is azt bizonyítja, mekkora súlya volt ekkor a magyarországi eseményeknek európai szinten is, hiszen akkora szenzációnak számított, hogy a győzelem híre, mindössze egy évvel az ostrom után már a nyugat-európai sajtóban is a figyelem középpontjába került. A jelentés nemigen okozhatott irodalmi élvezetet, de a puritán stílust bőségesen kárpótolták a pontos adatok, amelyeknek köszönhetően ez a szöveg mind a mai napig az esemény egyik legfontosabb dokumentuma.

A nemzetközi érdeklődés mellett az esemény a hazai közönség figyelmét sem kerülte el. Ebben rendkívül nagy szerepe volt a déldunántúli Tőke Ferencnek, aki Tinódi Sebestyén⁹ szellemi örököseként dolgozta fel a szigeti sikertörténetet.¹⁰ Munkája azért is fontos, mert forrásként szolgált többek között a 16. századi Magyarország egyik leghíresebb humanistájának, Zsámboky Jánosnak is, aki munkájában szintén megörökíti Szigetvár 1556-os ostromát.¹¹ Ő ismeri fel, és mutatja be elsőként komplex, átfogó módon a diadal jelentőségét, kontextusba helyezve az eseményt az ostrom

⁶ KASZA, *i. m.*, 14.

⁷ Uo. 15.

⁸ Uo. 14.

⁹ Mivel Tinódi 1556 januárjában elhunyt, Szigetvár diadalát már nem volt alkalma megénekelni.

¹⁰ KASZA, *i. m.*, 17.

¹¹ Uo.

előzményeinek felvázolásával.¹² Zsámboky érdemei elvitathatatlanok, mégis, az 1555-56-ban történt eseményeket összefüggéseiben, és a legteljesebb módon először Johannes Herold, illetve Wolfgang Lazius,¹³ osztrák humanista mutatták be. Mindkettejük műve 1557-ben látott napvilágot Bázelen, Oporinus nyomdájában. Herold két művet is írt az 1556-os magyarországi események kapcsán. Az egyik ezek közül a Szigetvár megsegítésére indított osztrák hadjáratot vezető Tiroli Ferdinándhoz írt *Panegyricus*, a másik pedig egy *Rerum contra Turcas historiola* címet viselő dialógus. Ezen eseménysorozatot Lazius is feldolgozta monumentális, csaknem teljesen kéziratban maradt művében, a *Rerum Austriacarum decades*ben.¹⁴ Én a továbbiak során Herold *Dialógusát* fogom tüzetesebben megvizsgálni.

¹² Uo. 19.

¹³ Wolfgang Lazius 1514. október 31-én, Bécsben látta meg a napvilágot. Humanista közegben nevelkedik. A magiszteri fokozat megszerzését követően 1538-ban, Ingolstadtban szerez orvosi diplomát, majd a bécsi egyetem orvosi karának professzora lesz. Praktizált is, mint elismert orvos. Hatalmas történetírói vállalkozásában, egyfajta „osztrák Bonfiniként” Ausztria teljes történetének megírását tűzte ki célul a római időktől kezdve egészen saját koráig. Ez a monumentális műve, a *Rerum Austriacarum Decades* csak kéziratban maradt fenn. Munkája azért is jelentős magyar szempontból, mert ez az egyetlen olyan történeti forrás, amely teljes komplexitásában ábrázolja Buda oszmán kézre kerülésének körülményeit (1540–1542), a hódoltság kiépülésének állomásait (1543–1546), valamint az 1551–1556 közti időszak történéseit. Munkásságával felkeltette Habsburg Ferdinánd figyelmét is, aki nemességet adományoz neki, udvari orvosává teszi, később pedig Caspar Ursinus Velius – akivel közeli barátságban volt, s akinek írásait saját munkájához is felhasználta –, követi az udvari történetírói pozíciójában. Ezen kívül ő lesz Ferdinánd régiség- és numizmatikai gyűjteményének prefektusa, és maga is jelentős könyvgyűjteménnyel rendelkezik. Udvari történetíró lévén, udvari nézőpontból vizsgálja, és udvari érdekek mentén haladva mutatja be korának fejleményeit. Kiváló anyagi körülmények között élt, mely kedvező feltételeket biztosított történetírói tevékenységének. 1565. június 19-én halt meg Bécsben. KASZA, *i. m.*, 11–26, ill. WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*, Bp. Rábaközi Ny., 1937, 56–76.

¹⁴ KASZA, *i. m.*, 20.

A dialógus teljes címe: *Rerum contra Turcas, Auspiciis Ferdinandi Austriaci, Caesaris F. Imp. Turcic. Max. Anno M.D.LVI. in Interram-nensi Pannonia gestarum, historiola, Dialogo conscripta*. A mű egy évvel a magyarországi hadjárat után, 1557-ben keletkezett, tehát egy gyors reflexió az akkor még meglehetősen friss eseményekre.

Egy viszonylag hosszú dialógussal van dolgunk: a nyomtatvány 99–174. oldaláig tart.¹⁵ Bár maga a nyomtatvány nem a legjobb minőségű, mégis viszonylag jól olvasható. Felépítésében Herold tökéletesen eleget tesz a dialógus formai követelményeinek, ennek megfelelően a szöveg, mint a legtöbb dialógus általában, három fő szerkezeti egységre tagolódik: bevezetőre, kerettörténetre és magára a beszélgetésre.¹⁶

Herold dialógusa mind irodalmi, mind pedig történeti értéke miatt kivívta a kortársak elismerését, és több utánnnyomásban is megjelent. Belekerült többek között Simon Schardius¹⁷ 1574-ben, Bázelen kiadott *Historicum opus*ába is. Herold szövege ezen gyűjtemény második kötetében található az 1816–1839. oldalakon. Nem maradt ki a *Historicum opus* 1673-as, Giessenben megjelent második kiadásából sem,¹⁸ illetve megjelent Schwandtner *Scriptores rerum Hungaricarum veteres* c. három kötetes gyűjteményének 1768-ban,

¹⁵ Előtte a Tiroli Ferdinándhoz írt Panegyricus olvasható.

¹⁶ Bevezető: 99–101; Kerettörténet: 101–107; Dialógus: 107–174.

¹⁷ Schardius alapvetően német tárgyú történeti anyagot gyűjtött össze munkájában, és az ezen eseményekkel szoros összefüggésben lévő magyar történésekre is kitért. 1560-ban, Itáliában kapcsolatba került a korszak egy másik nagy gyűjtőjével, Sambucusszal, s nem kizárt, hogy az ő hatására fogott bele saját gyűjteményének összeállításába. Schardius, és az övéhez hasonló gyűjtemények már régebben megírt vagy megjelent történeti munkákat gyűjtenek egybe, s haladnak a jelenkor eseményei felé. Az ő műve egy összesen négy kötetből álló vaskos gyűjtemény, amely a német őskortól egészen Schardius koráig terjedően tartalmaz anyagot. Kiadását azonban ő maga már nem érte meg, ezt helyette tanítványa, Ophaeus végezte.

¹⁸ KASZA Péter, „*Párhuzamos történetek*” *Johannes Herold dialógusa az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról* (kézirat).

Bécsben kiadott második kötetében is. A szöveg tehát az első, 1557-es kiadását követően még jó ideig a köztudatban maradt. Ennek ellenére mindezidáig a kutatók figyelmét nem keltette fel túlságosan, és minthogy senki sem foglalkozott még vele behatóbban, mára jóformán feledésbe merült.

A szöveg belső és külső kontextusainak és Herold szerzői intenciójának feltárása végett, illetve, hogy milyen típusú forrásokat használt fel művének megírása során, szükséges bevonni a vizsgálatba a fentebb már említett szerző, Wolfgang Lazius ugyanezen eseménysorozatról írt művét is, és megvizsgálni ezen szövegek egymáshoz való viszonyát.

Johann Basilius Herold, vagy Johannes Heroldt 1514. december 17-én született Höchstädtben. A nyomdász, humanista, történész és publicista Herold kétszer házasodott meg. Második házasságából született egy lánya, Veronika, és két fia. Fiai közül azonban csak az egyik, Immanuel (1541–1571) érte meg a felnőttkort.

Tíz éves peregrinációja alatt, mely 1535-ig tartott, bejárta Németországot és Itáliát is, egészen Szicíliáig. Tanulmányai alatt kellőképpen teleszívta magát humanista irodalommal, s széleskörű műveltségre tett szert. 1539-ben azonban kénytelen volt megszakítani tanulmányait. Ezt követően Bázelen telepedett le, és Oporinus nyomdájában kezdett dolgozni, ahol korrektorként tevékenykedett. Irodalmi, történeti és teológiai munkákat írt, nagy hírnévre tett szert, és szövegei a nyomdát is népszerűvé tették. Két évvel később bázeli polgárjogot kapott, és felvette a Basilius melléknevet.

A nevéhez fűződő számos szövegkiadás mellett fordított, és ország-leírásokat is készített. Írásait erőteljesen áthatotta hazája iránti patriotizmusa. Mindezek ellenére otthonában nem sok elismerésben részesült. Élete utolsó éveit Bázelen töltötte, és munkásságával igyekezett a város szolgálatára lenni. Végül itt is halt meg 1567. június 17-én. Herold művének témája, ahogy azt fentebb már említettem, az 1556-ban a Szigetvár felszabadítását célzó hadjáratsorozat eseményeinek ismertetése. A dialógus a babócsai „diverziós hadműveletet”,

Korotna ostromát, Sziget felmentését és Tiroli Ferdinánd hadjáratát dolgozza fel. A leírás gerincét a „Babócsa-hadművelet” képezi. Ez már csak azért is figyelemre méltó, mert a fennmaradt kortárs tudósítások közül csupán két szerző, Herold és Lazius azok, akik az eseményeket teljes komplexitásukban ábrázolják. Az egész eseménysorozatból nemcsak egy-egy mozzanatot ragadnak ki, hanem, más korabeli tudósításoktól eltérően, kiszélesítik a látószöveget: az egész hadjáratot egyetlen komplex történelmi kontextusba helyezik, rámutatva az ok-okozati összefüggésekre, és folyamatként, egy nagyobb egész részeként ábrázolják.

Herold szinte bizonyosan beszélt szemtanúkkal, mert feltűnően sok olyan dolgot említ, olyan részletességgel és olyan pontosan, amiket csak szemtanúktól hallhatott. A szemtanúk mellett Herold másik fontos forrása, amit munkája során felhasználhatott, az kortársának, Laziusnak ezen eseményről írott műve.

Alapvetően három fő motívum mentén kívánom ezt bemutatni, a Lazius és Herold közti párhuzamok ugyanis többdimenziósak: a szövegek struktúrája, az egyes fejezetekben felbukkanó nevek (a Laziusnál megtalálható nevek jó eséllyel Heroldnál megtalálhatók, lévén, hogy ez utóbbi sokkal informatívabb), és a Lazius által készített térkép vonatkozásában.

Lazius szövege hat nagyobb egységre tagolható, és ez a felosztás működik Herold esetében is. Bár az ő szövege alapvetően más jellegű, mint Laziusé, hiszen ott egy dialógusról beszélünk, még ezzel együtt is könnyedén azonosíthatók az egyes szerkezeti egységek, és ráhúzható az ő szövegére a Laziusén megfigyelt struktúra. A Schardius-kiadás alapján mindez jól kivehető: Lazius szövege primer forrásként, ha tetszik sorvezetőként szolgált Herold számára saját művének megírásakor. A kettejük munkájában felfedezhető párhuzamokat az alábbi táblázat hivatott szemléltetni:

Lazius és Herold szövegei Simon Schardius: *Historicum Opus* c. kötetében

Tartalmi egységek	LAZIUS oldalszámok (1810–1816)	Mennyiség	HEROLD oldalszámok (1816–1839)	Mennyiség
<i>Gyülekezés Bécs alatt</i>	1810.	1 oldal	1819*–1822.	3 oldal
<i>Csata Babócsa mellett</i>	1810–1812.	kb. 1,5 oldal	1822–1830.	8 oldal
<i>Szigetvári események</i>	1812.	kb. fél oldal	1830–1831.	1 oldal
<i>Seregek egyesülése</i>	1812–1813.	kb. fél oldal	1831–1832.	1 oldal
<i>Korotna elfoglalása</i>	1813–1815.	kb. 1,5 oldal	1832–1837.	5 oldal
<i>Visszatérés Bécsbe</i>	1815–1816.	1 oldal	1837–1839.	3 oldal
Összesen	6 oldal		24 oldal	

* Maga a dialógus csak az 1819. oldaltól veszi kezdetét, előtte a bevezető, illetve a kerettörténet olvasható.

Láthatjuk, hogy Herold szövege jóval hosszabb, kb. a négyszerese Lazius szövegének, ugyanakkor arányait tekintve mindketten hasonló súlypontozással osztják el a tartalmat az egyes szerkezeti egységeken belül.

Az első hasonlóság a két szöveg között mindjárt a dialógus elején megmutatkozik, amikor a beszélgetők közül az egyik, Pethő János,¹⁹

¹⁹ Gersei Petheő vagy Pethő János báró „szül 1525. Ferdinánd és Miksa királyok

aki szemtanúként részt vett a hadjáratban, arról beszél bevezetőjében, hogy a megtört Szulejmán végül arra kényszerült, „hogy a németektől a legalázatosabban kikoldulja, és a megvásárolt békét elfogadja, vagyis valamiféle ötéves fegyverszünetet, amely még nem is ért egészen véget, és ez a szörnyeteg [ti. Szulejmán] [...] az ő bűnös és kiéhezett martalócait márciusban a téli táborokból hadjáratra hívta [...] és a legalávalóbb és legviisszataszítóbb emberekkel támadott bűnös támadással a Dunántúlra.” (1)²⁰ Ugyanez a rész megvan Laziusnál is, aki ezzel indítja egész elbeszélését: „Midőn az öt évre szóló fegyverszünet lejárt, az üdvösség megszerzésének most írt 1556. évében, április elsején a törökök zsarnoka Ferdinánd királynak megüzente, hogy [...] haladéktalanul nekikezd, hogy ostromzárral körülfogja [...] a Sziget nevű igen erős várat.” (2)²¹ Lazius, bár jóval sommásabb megfogalmazásban, de lényegében ugyanarról beszél, mint Herold, ráadásul mindketten ezzel a gondolattal nyitnak. Még szintén ebben a fejezetben olvasható egy rész, amikor a császár megbízza Nicolaus Pollweiler²² gyalogsági parancsnokot, „hogy Németország-szerte

uralkodása idején mint soproni kapitány és sopronvármegyi főispán, majd mint zólyomi, lippai (1551), kassai (1558), komáromi (1562) kapitány játszott szerepet Az 1547-i schmalkaldeni hadjáratban is vitézkedett. 1459. bárói rangra emeltetett. 1559. szerencs ostromában vett részt. 1566. a komáromi hajóssereg kapitányaként működött, majd pedig a dunamelléki hadak főkapitánya lett. A főpohárnoki és kamarási méltóságokat is viselte. Ő szerezte meg családjának a nagy zemlénvármegyei Sztropkó várát és uradalmát 1569. Megh. 1578. jan. 22. Fia P. Ferenc, 1622. jászói prépostként említetik.” *A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája 16 kötetben*, szerk., GERŐ Lajos, XIII, Bp., Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1896, 999.

²⁰ Ld. függelék 1) – a magyar szövegrészek latin megfelelőjére mostantól a függelék számozása alapján hivatkozom. A Herold szövegéből származó idézeteket a saját fordításomban közlöm.

²¹ Mivel Lazius szövege már évek óta elérhető magyarul is, idézeteim minden esetben Kulcsár Péter fordításán alapulnak.

²² Nikolaus von Pollweiler (1520-1588. Haguenau) hadvezér és diplomata. Felesége Dorothea von Liechtenstein, akivel 1550-ben kötött házasságot. Házasságukból

toborozzon katonaságot a sequanusok és az elzásziak régi és igaz törzséből a Rajnánál és az Acronius-tónál, és toborozzon a svábok közül is a Duna eredete mentén.” (3) Ugyanígy Laziusnál: „(...) megbízta [ti. Ferdinánd] [...] az elzászi Nicolaus a Bolwilát, hogy a hűségére esketett gyalogoslégiót [...] a Svábföldön és az Acronius-tavon keresztül gyors menetben vezesse Bécsbe.” (4)

A következő ilyen hasonlóság a Babócsa ostromát leíró fejezetben található, amikor Herold először Pollweiler testvérének, Christophorusnak elestéről beszél, akinek „egész bal lábát leszakították a golyók” (5), majd Steynerbrunn hősi haláláról szól: „Ezért hát, a legnagyobb vitézség próbájával és csodálatraméltó lelkének bátorságával felugrott a hídra, ahol, azt mondják, lesújtották.” (6) Később pedig megemlíti, hogy „a stájer segédlovasság parancsnoka, Sigersdorf is hasonló módon terült el holtan.” (7) Ezekről, bár csak futólag, de Lazius is említést tesz szövegében, amikor Babócsa ostromát követően felsorolja, kik emelkedtek ki a Korotnára való visszavonulás során: „Közülük kiemelkedtek [...] Nicolaus Bolweiler édestestvére, [...] az elzászi Stainbrunner várkapitány, Sigersdorf, a stájer gyalogok századosa, akik közül, azt mondják, a két előbbi ágyúgolyó terítette le, a harmadikat leszúrták.” (8) Az ostrom végeztével Herold, Pethő

öt gyermekük született. 1547 körül nyerte el a bárói rangot. Befolyásos pozíciókban tevékenykedett: állandó tanácsadója volt I. Ferdinándnak (*Hofkammerrat*), 1564 után pedig Ferdinánd főherceg tábornoka (*Hofmarschalk*). Számos okból kifolyólag ő volt az összekötő kapocs V. Károly és I. Ferdinánd között, akinek nagyra becsült tanácsosa volt. 1556-ban Nikolaust, két testvérével, Christophfal és Ludovicusszal együtt Magyarországra küldték, és ott számos csatában kitűntette magát a törökök elleni hadjárat során. Ezt követően I. Ferdinánd követként Spanyolországba küldte. Ott is maradt 1559-től 1561-ig, és igyekezett mélyíteni Anglia és a Habsburgok közti szövetséget. A tridenti zsinat idején aktív szerepet vállalt a katolikus ellen-reformációban. Életének utolsó éveit Elzászban töltötte. Halála után Masevaux városában temették el abban a kápolnában, amelyet ő építtetett 1575 körül. Családjának nevét ma is őrzi az Elzászban található Bollwiller nevű település.

szájába adva a szót, felméri a veszteségeket: „Azután azt gondolták, hogy nem volt vértelen a győzelem a mieink számára sem: nagyobb volt azoknak a része, akik elesetek a háborúban; azt mondják, hogy a nemességből a legragyogóbb és legvitézebb férfiak, és a veteránok java része is odaveszett.” (9) Figyelemre méltó, hogy pontosan ugyanez a rész Laziusnál is szerepel, csak fordítva, ő az ellenség veszteségeit jellemzi ugyanezekkel a fordulatokkal: „De ez a győzelem az ellenség számára sem volt vértelen, [...] amelyben a hadsereg nagyobbik és jobbik része elveszett, a legtekintélyesebb szatrapákat elfogták...” (10). Apró, de talán nem jelentéktelen egybecsengés, továbbá, amikor Heroldnál arról olvasunk, hogy Nádasdy Tamás, magyar nádor szekerekkel erősítette meg a sáncokat, „amiket kocsinak hívunk.” (11) Ezekről a „kocsikról” Lazius is említést tesz, bár teljesen más összefüggésben. (12)

Herold elmondása szerint a törökök, miután elveszítették Babócsát, visszatértek Szigetvárhoz, hogy folytathassák a félbehagyott ostromot, és elrettentésképpen hullákról levágott fejeket mutogattak a szigeti védők felé. (13) Ez a jelenet Laziusnál is megtalálható „(...) felmutatták az elesettek fejét...” (14) formában. Amikor azonban Ali számára nyilvánvalóvá válik, hogy Szigetvár bevétele veszett ügy, seregeivel visszavonul Pécsre. Herold erről így ír: „(...) Ali valami titkos félelemtől megriadva [...] sírva és átkozva a mieink csökkenését, miután a jelvényeket kihúzta a földből, háborgón és zavartan megparancsolta, hogy övéi kövessék, és [...] vonuljanak vissza.” (15) Lássuk ugyanezt az epizódot Lazius leírásában: „[Ali arra kényszerül], hogy ügyében reményét veszítve, miután agya és lelke minden részében megzavarodott, és rettegett a zsarnok büntetésétől, [...] végül minden észérvet megfontolva a távozás mellett döntsön. Azt mondják, a barbárt a szigetiek szokatlan bátorsága, [...] merészsége könnyekre fakasztotta...” (16)

A következő nagy tartalmi egységben, amelyben a seregek egyesüléséről olvashatunk, egy igen érdekes párhuzam fedezhető fel, amikor

a seregszemle során a résztvevők között felbukkan Johann Fugger neve. Heroldnál ezt olvassuk: „A haza iránt szabad és jámbor lelke miatt saját és kellő zsoldon felfogadott bandériumát Johann Fugger, Anton Fugger fia vezette, amely láthatóan ötven ragyogó fegyverzetű lovasból állt, akiknek lovait páncél borította.” (17) Ugyanez a rész Laziusnál is szerepel, de kicsit másképp: „Nem hiányoztak, akik saját költségükön adták magukat e nagyon tisztas és szükséges vállalkozásra, közülük unokatestvéred, ragyogó Ulrich, a nemes és az ausztriai ház iránt érdemeket szerzett férfiú, Anton Fugger fia, akit ötven lovas kísért.” (18) Egyáltalán nem meglepő, hogy megemlíti, illetve külön kiemeli akkori mecénását, az viszont legalább is érdekes, hogy míg Herold név szerint megemlíti Johann Fuggert, Lazius ezt valamiért nem tartja fontosnak, és egyszerűen csak Anton Fugger fiaként aposztrofálja.²³

A Korotna elfoglalásáról szóló fejezetben mindkettejük szövegében szerepel a vár elfoglalását követő vérengzés a várat védő török és magyar helyőrséggel szemben. Itt Herold meglehetősen szemléletes képekkel festi le a katonák kegyetlenségét: „A katonaság a gyilkolás kiadott jelére kidühöngi magát, kiontja a beleket, és keresi benne azokat az érméket, amiket néhányan lenyeltek, és szűrcsölve az ellenség vérére úgy dühöngtek, hogy összesen négy kivételével, akik fiatalok és öregek voltak, egy ember sem maradt életben abban a várban.” (19) Mindez Laziusnál is olvasható, kissé szelídebb formában: „Roppant hévvel kegyetlenkedtek a törökök és magyarok ellen, akik ott az őrséget tartották, [...] úgyhogy mindenkit lemészárolva foglyul alig kettőt ejtettek. [...] Azt beszélik, hogy a katonák itt a törökök felhasított gyomrában aranyat találtak, amelyet azok, a reményt feladva, hirtelenében lenyeltek, hogy ne kerüljön a keresztényekhez.” (20)

²³ Külön érdekes, hogy Lazius az 1557-es kiadást követően szövegét még egyszer átdolgozta, és a végleges formába öntött verzióból ezt a részt kihagyja, Ulrich Fuggerről és unokaöccséről nem tesz említést, pedig eredetileg neki dedikálta művét.

És van még egy momentum ebben a fejezetben, ami megtalálható mindkét szerző művében. Herold eddig a pillanatig nem igazán beszél Tiroli Ferdinándról, alakja Pécs megtámadása kapcsán kerül előtérbe. Herold így ír a főhercegről: „... a bátorlelkű és harcra kész vezért a mieink legtöbbje felbuzdította, ezért erősen vágyva és hevülve, [...] hogy ne bizonytalan győzelmet jelentsen a nemes tanácsnak, úgy döntött, szerencsét próbál.” (21) Majd így folytatja: „Feltett szándéka volt, hogy mindenképpen győztesként fog hazatérni, és már-már a visszaútra készült.” (22) Ez a jelenet megvan Laziusnál, és ő is hasonlóan írja le: „... [Ferdinánd] már a második tábornot erősítette, készen a harc minden fordulatára, mintegy a közeli biztos győzelmet tűzve ki célul.” (23)

Mindezekből a példákból azt hiszem, jól kitűnik a Herold és Lazius szövegei között fennálló rokonság. Nincs olyan tartalmi egysége a szövegnek, ahol ne lenne könnyedén felfedezhető egy-két áthallás, utalás, sőt, olykor szinte szó szerinti egyezés. Tagadhatatlan, hogy Herold és Lazius szövegei sokkal közelebbi kapcsolatban állnak egymással, mint az elsőre látszik. Ám ezzel még koránt sincs vége a történetnek, mert van még egy nagyon fontos momentum, amely minden kétséget eloszlat afelől, hogy Herold valóban felhasználta, és beépítette Lazius munkáját a sajátjába.

Ehhez azonban vissza kell ugrnunk a dialógus elejére, ahol egy hosszabb országleírás olvasható a Dunántúlról, amelyben Herold földrajzilag is kontextusba helyezi az elbeszélni kívánt eseményeket.

Lazius szövegének első, 1557-es kiadásához mellékelte egy térképet is, amit az osztrák humanista kifejezetten ehhez a leíráshoz készített, mint ahogyan azt művének címével ő maga is megerősíti: *Rei contra Turcas gestae anno M.D. LVI. brevis descriptio, cum adiecta chorographia: ubi praeliorum, pugnae, oppugnationum et expugnationum, locorum item, in quibus praeclare quidque gestum est, regionisque situs et confinia elegantissime exprimuntur: Vuolfango Lazio Viennensi,*

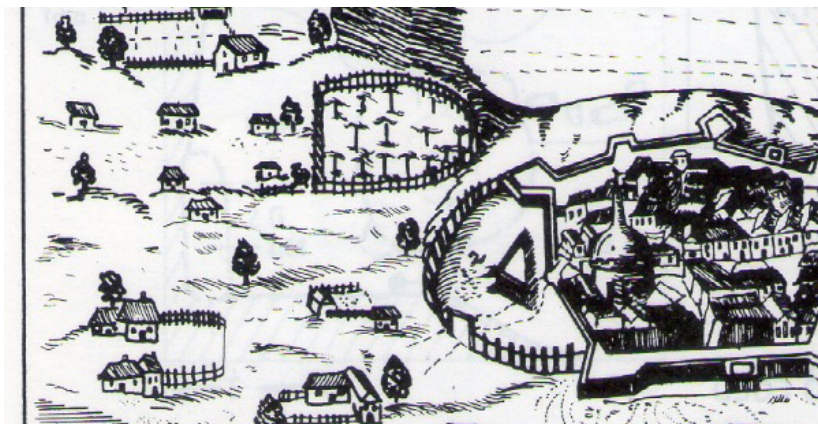
*Regio historico ac Medico, autore.*²⁴ A térkép pontos vizuális lenyomata annak, ami a szövegben olvasható, és a hadjárat minden egyes mozzanata jól nyomon követhető rajta. Lazius egyébként több térképet is készített, és már saját korában elismert térképészként tevékenykedett. Herold tehát ebből a szempontból tökéletesen megbízható forrásként kezelhette, és teljes mértékben támaszkodhatott országleírásában az udvari történetíró térképére. És így is tett. A Dunántúl területének földrajzi leírásában saját elmondása szerint Ptolemaioszt és Sztrabónt követi. És persze Lazius. Róla ugyan nem szól, de nyilvánvaló, hogy az események leírásakor az ő térképe szolgált számára vizuális támpontként. Van ugyanis egy hely a Babócsa ostromáról szóló fejezetben, amiből ez egyértelműen kiderül: „De nem volt pihenés, mert az érkezés napján, azon a sáncon belül, amit a törökök a vár ostromlásakor használtak, miután tábornokok, és az ágyukat előre tolták, hevesen megrengették a falakat a keleti oldalról, mivel nyugatról, ahol a Rinya folyó folyt, a várhoz, ami egy dombon helyezkedett el, csak mocsaras úton lehetett hozzáférni (...).” (24) Csakhogy, és most jön a csavar, Herold ebben téved, a Rinya ugyanis Babócsának nem a nyugati, hanem a keleti oldalán folyik. És a továbbiakban a „diverzió” eseményeit konzekvensen ezen téves tájolás mentén vezeti végig. Hosszasan ecseteli például, ahogyan a törökök keserves küzdelmek közepette próbálnak átkelni a Rinyán, és a vár közelébe férközni, miközben sokan a mocsárba fulladnak. Ez azonban, ha a Rinya a nyugati oldalon van, értelmetlen, mert ez esetben nem is kellene átkelniük a folyón, hiszen ők Szigetvár felől, a keleti irányból támadnak. Csakhogy valójában nem Herold tévedett, hanem Lazius. Térképén ugyanis a Rinyát tévesen Babócsa nyugati oldalára rajzolta. Herold pedig ugyanezt teszi, és ezáltal nyilvánvalóvá válik, hogy földrajzi leírásaiban Lazius térképét követte, mert az igen

²⁴ A későbbi Schardius-féle kiadásba is ezzel a címmel került bele, jóllehet abban csak maga a szöveg olvasható, a térképmelléklet hiányzik.

nehezen képzelhető el, hogy pusztán véletlenül mindketten a rossz oldalon tüntetik fel a folyót, és ráadásul mindketten azonos módon tévednek. Ez szinte kizárt. Íme, Babócsa Lazius térképén:

Babócsa vára 1664-ben egy későbbi metszeten:

Jól látható, hogy Laziusnál a Rinya a nyugati oldalon van feltüntetve, holott valójában a keleti oldalon kellene lennie. Ebből fakadt Herold tévedése is. Azért írta azt, amit írt, mert ő Laziusból úgy tudta, hogy a Rinya a nyugati oldalon van.

Azt hiszem, mindez kellőképpen bizonyítja azt, hogy Herold valóban felhasználta Lazius művét, és ezt minden további nélkül megtehetette, hiszen mindkettejük szövege 1557 márciusában jelent meg Oporinus nyomdájában, ahol akkoriban Herold történetesen korrektorként tevékenykedett, tehát, ha valaki, akkor ő könnyűszerrel hozzáférhetett, és forrásként használhatta az udvari történetíró munkáját. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy nem Lazius használta egyedüli forrásként. Lássuk most, milyen erre utaló nyomok vannak.

Herold szövege sokkal hosszabb, és sokkal gazdagabb, mint Laziusé. Kellott tehát, hogy legyenek neki saját, Laziusétól különböző forrásai, a különbségek ugyanis nemcsak a terjedelemben tekintetében, hanem az információk többletében is kitapinthatók. Az, hogy Herold mennyivel informatívabb, jól kimutatható a két szerző művében fellelhető nevek vonatkozásában. Vessünk egy pillantást az alábbi táblázatra. A felsorolásban csak azon személyek szerepelnek (név szerint vagy utalás formájában), akik részt vettek a hadjáratban. Egyéb vonatkozásban említett személyek nevei az összehasonlítás szempontjából most irrelevánsak. Herold esetében a félkövérrel szedett nevek Laziusnál is megtalálhatók. A Lazius listájában aláhúzott név csak az ő szövegében szerepel.

A Laziusnál és Heroldnál előforduló személynevek listája	
Lazius	Herold
Nicolaus a Bolvuila (Nikolaus von Polwiler), Serinius (Zrínyi Miklós), Nadastinus (Nádasdy Tamás), Pethius (Pető János), Staynaprunnius, Sigersdorfius, Egenolphius Cellensis, Ferdinandus (Tiroli Ferdinánd), Otonis Henricus a Paechaym (Otto Heinrich von Puchheim), Ruberius (Hans Rueber zu Pixendorf), Gilius (Wolfgang Georg von Gilleis?), Marcus Croata (Horváth Márk), dominus a Plau, Carolus Czerotinus (Karel Cerotin), Barcovius, Franciscus a Turre, Iulius Hardecensis, Erenricus a Kunigsperg, Ioannes a Vueyspriach, Antonii Fuggeri filius (Anton Fugger fia)	Nicolaus Apollaevuylerus (Nikolaus von Polwiler), Ioannes Petheius (Pethő János), Franciscus Thaius (Táhy Ferenc), Georgius a Danhausen, Iacobus Hütschi (Johann Jakob Hütschi), Thomas Nadastus (Nádasdy Tamás), Serinius (Zrínyi Miklós), Ioannes Lenkovuyzius (Lenkovics János), Andreas Rindschidt Styrius, Ottohenrycus a Puchheim (Otto Heinrich von Puchheim), Ioannes Ruberus (Hans Rueber zu Pixendorf), Scipio ab Arch, Franciscus a Steyenenbrunn, Georgius Weldner ab Hohburg, Christophorus Apollaevuylerus, Ludovicus Apollaevuylerus, Nadasti frater (Nádasdy Jakab*) Egenolphus Zellensis, Jacobus Reyschach, Theobaldus Ziegler a Senheym, Sigersdorffer, Ferdinandus Austriacus (Tiroli Ferdinánd), Marcus Croatus (Horváth Márk), Ioannes Fuggerus (Anton Fugger fia), Sforza Palavicinus, Ioannes Osostki, Plauensis, Barcovius, Carolus Tsceretinus (Karel Cerotin), Iulius Hardeccus, Ioannes Vueyspriachus, Franciscus Turacus, Erenrychus Kunigspergius, Paulus a Zeltingen, Hunprechtus Stoer, Ioannes Rudolphus, Scipio a Landenberg, Georgius ab Hasemburg, Vuernherus a Reitnavu, Georgius a Liechtensteyn, Labarus

* Teljes nevét csak Forgách említi meg leírásában.

Az egyes személynevek, bár a két szerző sokszor eltérő alakban használja őket, könnyedén azonosíthatók a két listában. Lazius esetében csak egyvalaki, Gilius az, aki Herold listájában nem található meg. Kiléte bizonytalan, Istvánffy Miklós nyomán talán Wolfgang Georg von Gilleisszel azonosítható. Lehetséges, hogy Herold sem tudta azonosítani, vagy nem hallott róla máshonnan. Úgy tűnik, hogy Herold Lazius nem minden információját vette készpénznek, hanem alaposabban utánajárt, és lehetőség szerint igyekezett más forrásokból is meggyőződni egy-egy adat hitelességéről, munkája során tehát valódi kutatómunkát végzett. Művében ő maga is több alkalommal utal közvetve vagy közvetlen ezekre a forrásaira. Szám szerint négy ilyen hely található a szövegben.

Az első, ahol Herold utalást tesz egy lehetséges forrására, rögtön a mű elején, a kerettörténetben található. Barátai ugyanis, miután elolvassák Herold Tirolai Ferdinándra írt *panegyricus*-át, és abban Pollweiler legiójáról értesülnek, megkérdezik tőle, hogy hallotta-e már a valós eseményeket valakitől, mire Herold megerősíti, hogy a szóbeszédeken kívül semmi bizonyosat nem hallott. Tehát elsősorban szóbeli forrásokból értesült a történetekről, ami egyáltalán nem abszurd, hiszen akkoriban ez az esemény még meglehetősen friss volt, és az ember, különösen olyan helyeken, mint Bázeli, könnyűszerrel beszerezhetett naprakész információkat.

A következő ilyen helyen Herold tulajdonképpen név szerint megemlíti egyik forrását, amikor Pethő Herold egy bizonyos polgártársáról beszél, akinek nem jut eszébe a neve, és akitől egyszerűen tájékozódhatott az eseményekről, „ugyanis ő maga az események sűrűjében volt” (25). Ez az illető nem más, mint Jakob Hütschi,²⁵

²⁵ Egy svájci genealógiai honlap szerint Johann Jakob Hütschi 1515-ben született, Bázeli, apja Melchior Hütschi. Katonaember volt, és 44 éves korában halt meg francia szolgálatban 1559-ben vagy 1560-ban. http://www.hfhs.ch/humo-gen/family.php?database=humo_&cid=F84248&main_person=I247153 Letöltés dátuma: 2019. 01. 07.

aki valós történelmi személy, és Herold szavaiból ítélve úgy tűnik, személyes ismertségben állhatott vele. Erre enged legalábbis következtetni Pethő azon mondata, hogy tőle könnyedén tudakozódhatott a történetek felől. Ráadásul Herold ezt maga is még tovább erősíti, ugyanis ezt követően egy kisebb dicshimnusz hangzik el Hütschiről. Ezt a méltatást Herold, jó stílusérzékkel Tahy Ferenc,²⁶ Hütschi egykori bajtársának szájába adja. Ezen kívül pontosan leírja halálának körülményeit is: egy pisztolygolyó fúródott a lábikrájába, amelynek következtében megbetegedett és meghalt. (26) Végül Herold közli sírversét is, amit ő maga írt neki.²⁷

Ezután pedig rögtön így folytatja mondandóját: „Mástól pedig ezt lehet tudni...” (27). Ezzel gyakorlatilag megerősíti, hogy információinak egy része valóban Hütschitől származik, és nagyon úgy tűnik, hogy nem ő volt az egyetlen szemtanú, akitől hiteles információk birtokába juthatott. Később ugyanis, amikor már Korotna ostromáról beszélnek, Pethő említést tesz egy boszniai török testvérpárról, akik átpártoltak hozzájuk. Herold erre megjegyzi: „Nekem úgy tűnt, hogy elég tisztességes, akit közülük tegnap láttam a főpapnál...” (28). A folytatásból kiderül, hogy hamarosan meg fogják őket keresztelni. Bár Herold itt nem mondja konkrétan, hogy beszélt volna velük, de mindenesetre egyáltalán nem zárhatók ki mint potenciális források.

Ezek azok a szöveghelyek, ahol Herold egyértelmű vagy legalább valami homályos utalást tesz Laziuson kívüli lehetséges forrásaira.

²⁶ Tahy Ferenc Ferenc, „stettenbergi báró, 1535. Pozsega vármegye főispánja, 1554. királyi főlovászmester. Ugyanez évben visszaszorította Lengyelországba Petrovics Pétert, aki Izabella királynénak segítséget akart hozni. Az 1559-i országgyűlés T-t, Zay Ferencsel, Gregoriáne Pál és Bornemisza Pál püspökökkel együtt, a peres ügyek elintézésével megbízta. Részt vett 1566. a győri táborozásban. Megh. 1573 aug. 4. *A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája 16 kötetben*, szerk., GERŐ Lajos, XV, Bp., Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1897, 885.

²⁷ „Interea facili corpus requiescat in urna,/Nec gravis incumbens urgeat ossa lapis.”
vö.: Ovid. *A.* III. 9, 67-68.

Mindezek alapján forrásait két nagyobb csoportba oszthatjuk: vannak közvetlen, szemtanúktól származó, elsődleges forrásai, illetve közvetett, másodlagos forrásai. Legfontosabb másodlagos forrásként egyértelműen Lazius munkája szolgált neki.

Mindez Herold művének csupán egy kicsiny szelete, *Dialógus*ának teljes, átfogó elemzése egy ennél sokkal nagyobb tanulmány feladata. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy célja elsősorban az volt, meglovagolván az ekkoriban nagy szenzációnak számító eseménysort, hogy fogyasztható formában – jelen esetben dialógusban – nyújtson részletgazdag és élvezetes tudósítást az 1556-os magyarországi hadjáratról. Mindezek tükrében Herold szövege további fontos darab lehet az 1556-os dél-dunántúli hadjáratsorozat kirakósában: mind irodalmi értéke, mind történeti relevanciája figyelemre méltó, és minthogy a történettudomány figyelmét eddig elkerülte, a későbbiek folyamán a korszak páratlan forrásértékű dokumentumává válhat.

Függelék

1. „...contumaces illi fregunt spiritus, ac tandem summa mendicitate, emergentem pacem a Germanis recipere coegerunt: ac nescio quas quinquennales inducias, quibus omnino nondum finitis foedissimum ac immanissimum monstrum [...] sceleratissimos famelicosque latrones suos, mense Martio ex hybernis in expeditionem vocavit [...] ex omnibus praesidiis improbisimisque et teterrimis hominibus, scelerato impetu Interamnensi nostrae Pannoniae immisit...” Vö. HEROLD, Johannes *Rerum contra Turcas, Auspiciis Ferdinandi Austriaci, Caesaris F. Imp. Turcic. Max. Anno M.D.LVI. in Interamnensi Pannonia gestarum, historiola, Dialogo conscripta*, Basel, Iohannes Oporinus, 1557, 108.
2. Quum inducias quinquennio elapsas Turcarum tyrannus Ferdinando regi renunciasset, [...] extemplo munitissimum castrum, [...] Sigeth nomine, [...] obsidione cingere coepit primo Aprili, anno quo haec scribimus a reparata Salute M.D.LVI.” Vö. LAZIUS, Wolphgangus *Rerum contra Turcas in Pannonia ad Baboczam et Sigethum gestarum narratio* = Simon SCHARDIUS, *Historicum opus*, 1810-1816, Basel, Henrichus Petrus, 1574, 1810.

3. „...Apollaeuvylero a Caesare iniunctum fuerat, ut per Germaniam militem conscriberet ex omni illa veteri et vera, [...] ad Rhenum Sequanorum et Alsatarum, ad lacum Acronium, et Danubii origines Suetorum.” Vö. HEROLD..., i. m. 114.
4. „...dato negotio Nicolao a Bolvuila Alsatae [...] ut per Sueviam ac lacum Acronium legionem peditum, [...] in verba adactam, magnis itineribus Viennam deduceret.” Vö. LAZIUS..., i. m. 1810.
5. „...Christophoro pedem sinistrum sub femore totum deiiceret...” Vö. HEROLD..., i. m. 132.
6. „Quapropter supremæ virtutis conatu, atque admirabili animi fortitudine in pontem usque insiliit, ubi cecidisse eum dicunt.” Vö. HEROLD..., i. m. 233.
7. „...auxiliariorum peditum Styrensiū tribunus Sigersdorffer pari modo occubuit.” Vö. HEROLD..., i. m. 143.
8. „...ex quibus præcipui [...] Nicolai Bolvuileri frater germanus, [...] Staynaprunnius Alsata, præfectus castrorum: Sigersdorffus, tribunus peditum Styriensium: quorum duo primi ictu tormenti oppetiere, tertius iugulatus dicitur.” Vö. LAZIUS..., i. m. 1811.
9. „Censiti deinde, ubi nostris non incruentiam victoriam contigisse comperit: maiorem autem partem eorum qui in bello occiderat, dicunt ex Germanorum nobilitate clarissimos et fortissimos viros veteranorum quasi florem fuisse.” Vö. HEROLD..., i. m. 143.
10. „Sed nec hosti incruenta illa victoria fuit [...] in qua maiore ac meliori parte exercitus amissa, captis primi nominis satrapis...” Vö. LAZIUS..., i. m. 1812.
11. „...quos Gotschos appellamus...” Vö. HEROLD..., i. m. 129.
12. „...quos Gotschones appellant...” Vö. LAZIUS..., i. m. 1814.
13. „Turcae ostentatis a cadaveribus resectis capitibus...” Vö. HEROLD..., i. m. 145.
14. „...ostensisque [...] capitibus occisorum...” Vö. LAZIUS..., i. m. 1812.
15. „...Hali occulto quodam pavore consternatus [...] illachrymans mox, pervicaciamque nostrorum detestatus, convulsis signis, turbate confuseque suos subsequi praecepit, [...] atque deflectere.” Vö. HEROLD..., i. m. 146.
16. „...ad postremum Halybassam coegit, [...] uti diffidens rebus suis, cum prius in omnem partem mente atque animo traheretur, minasque Tyranni formidaret [...] proiectisque omnibus rationibus, de discessu consilium caperet. Ferunt, Barbaro insolitam Segethinorum virtutem, [...] audaciam, lachrymas excussisse...” Vö. LAZIUS..., i. m. 1812.
17. „Alam sacram liberali et pio in patriam animo privatis sumptibus et stipendio hilari conductam, Ioannes Fuggerus Ant. F. ducebat, quae equitibus

- quinquaginta fulgentibus armis conspicuis constabat, quorum etiam equi ipsi ferro erant contexti.” Vö. HEROLD..., i. m. 148.
18. „...e quorum numero et fatruelis tuus, Hulriche splendidissime, illustris viri ac de domo Austriae bene meriti, domini Antonii Fuggeri filius fuit, quinquaginta equitibus comitatus.” Vö. LAZIUS..., i. m. 1813.
 19. „Miles ad signum indictae caedis debacchari, haurire viscera, inque iis quas nonnulli deglutierant opes inquirere, sorbere cruorem hostilem: atque ita saevire, ut praeter quatuor ad summum, tenerae illi et decrepitae aetatis, nullus hominum in ea arce vita superstes manserit.” Vö. 161.
 20. „...tantoque ardore saevitum tum fuit in illos qui ibi praesidium agitaverant, Turcas, Hungarosque, [...] ut iugulatis omnibus, vix duo in captivitate rapti fuerint. [...] Ferunt a militibus aurum in ventribus Turcarum dissectis tum repertum fuisse, quod illi desperatis rebus, ne Christianis cederet, re subita devoraverant.” Vö. LAZIUS..., i. m. 1813.
 21. „...magnanimorum et in arma ruentem Imperatorem nostrum accendebant plurimum, ob id gestiens et exultans, [...] ut non incertam victoriam reportaret generoso consilio, fortunam suam experiri constituit.” Vö. HEROLD..., i. m. 165-166.
 22. „Proposuerat quoque omnibus modis domum nisi victorem se non rediturum, ac iamiam parabat egresseum.” Vö. HEROLD..., i. m. 166.
 23. „...qui iam secunda castra [...] praemunierat, in omnem pugnae eventum intentus, ceu mox exploratae victoriae finem impositurus.” Vö. LAZIUS... i. m. 1814.
 24. „Nec mora, ipsa adventus die, intra vallum, quo Turcae, ipsi in expugnanda arce antea usi fuerant, positis castris, atque tormentis promotes, moenia vehementer quassata sunt, ex orientali parte: quandoquidem arx ab occidente, qua illam affluit Rhymnia amnis, tumulo imposita, accessum habebat palustrem...” Vö. HEROLD..., i. m. 121.
 25. „...quam ex te Herolde discere cupio, utpote Germano, qui a plurimis, qui sub hoc meruerunt audire potueris, et commode haurire ex quodam cive tuo, cuius nomen mihi excidit. Nam et rebus ipse interfuit.” Vö. HEROLD... i. m. 112-113.
 26. „Ergo obiit affecta valetudine ex globulo, quod illi a tormentulo minori excusso in suram languens deciderat?” Vö. HEROLD..., i. m. 113.
 27. „Ex alio autem quodam percepi...” Vö. HEROLD..., i. m. 114.
 28. „Liberali satis ingenio mihi videbatur, quem ex iis nuper vidi apud antistitem...” Vö. HEROLD..., i. m. 155.

Szövegkiadások

- HEROLD, Johannes *Rerum contra Turcas, Auspiciis Ferdinandi Austriaci, Caesaris F. Imp. Turcic. Max. Anno M.D.LVI. in Interamnensi Pannonia gestarum, historiola, Dialogo conscripta*, Basel, Iohannes Oporinus, 1557.
- HEROLD, Johannes *Rerum contra Turcas, Auspiciis Ferdinandi Austriaci, Caesaris F. Imp. Turcic. Max. Anno M.D.LVI. in Interamnensi Pannonia gestarum, historiola, Dialogo conscripta* = Simon SCHARDIUS *Historicum opus*, 1816–1839, Basel, Henrichus Petrus, 1574.
- LAZIUS, Wolfgang *A törökök ellen 1556-ban Pannóniában, Babócsánál és Szigetnél végrehajtott tettek elbeszélése* = *Krónikáink magyarul III/2*, vál., ford., KULCSÁR Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2007, 49–65.
- LAZIUS, Wolphgangus *Rerum contra Turcas in Pannonia ad Baboczam et Sigethum gestarum narratio* = Simon SCHARDIUS, *Historicum opus*, 1810–1816, Basel, Henrichus Petrus, 1574.

Bibliográfia

- B. SZABÓ János, *Kinek példa – kinek tanulság: Szigetvár első Oszmán-török ostroma és az 1555-1556. évi dél-dunántúli hadjáratok* = *Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556*, szerk. KASZA Péter, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, 27–47.
- Szigetvár története: tanulmányok a város múltjából*, szerk. BÖSZE Sándor, RAVASZDI László SZITA László, Szigetvár, Szigetvár Város Önkormányzata; Szigetvári Várbaráti Kör, 2006.
- A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája 16 kötetben*, szerk., GERŐ Lajos, XIII, Bp., Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1896.
- A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája 16 kötetben*, szerk., GERŐ Lajos, XV, Bp., Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1897.
- KASZA Péter, „Párhuzamos történetek” *Johannes Herold dialógusa az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról* (kézirat).
- KASZA Péter, *Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556* = *Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556*, szerk. KASZA Péter, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, 11–26.
- SUGÁR István, *Szigetvár és viadala*, Bp., Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1976.
- SZAKÁLY Ferenc, *A babócsai váruradalom a XVI. század közepén.* = *Babócsa története. Tanulmányok a község életéből*, szerk. MAGYAR Kálmán, Babócsa, Polgármesteri Hivatal, 1990, 221–227.
- WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*, Bp. Rábaközi Ny., 1937.

ORMOS Bálint

*„S most ne arról beszéljessünk, ki hogyan élhet jól otthon,
hanem milyen hozzáállást kell gyakorolnia, tekintettel
a jólét megszerzésére és megtartására...”* – A birtok-
igazgatás epikureus tantétele a római kultúrtörténetben

Dr. Dékány András emlékének

Bevezetés

Cicero¹ (Kr. e. 106–43) a bölcs élet fokmérőjeként a földműves tevékenységet állította be, az írást pedig a földműveléshez és növénytermesztéshez hasonlította. Meggyőződésem szerint az előbbi kontextusban a „bölcs életvitel” hangsúlyosan utalt a filozófusi életfelfogásra. A mostani rövid tanulmány a Kr. e. 1. században

¹ vö. Marcus Tullius CICERO, *De senectute*, transl. W.A. FALCONER, Cambridge (Massachusetts)–London, 1979, 15.; Marcus Tullius CICERO, *Brutus*, ed. C. F. W. MUELLER, Leipzig, 1907, 16.

tevékenykedő epikureus filozófus, Philodémos *De Oeconomica* (*A vagyonkezelésről*) című munkájával kíván foglalkozni. Jelen értekezés nem tekinti feladatának, hogy komplex filológiai vagy intertextuális vizsgálatokat folytasson Philodémos szövegén belül. Az alábbi vázlatos ismertetés célja, hogy kiindulópontokat szolgáltatson egy doktoranduszi kutatás számára, amely a város és a vidék kapcsolatát vizsgálja a rómaiak felfogásában, illetve tallózzon az elmúlt huszonnégy év szakirodalmának a megállapításai közül.

Áttekintés

A Kr. e. 2. századi Rómában szinte minden jelentős görög filozófiai áramlat képviseltette magát.² Példának okáért az epikureizmus. Epikuros (Kr. e. 341–271) legfőbb tanításának a lélek nyugalját (*ataraxia*) tartotta.³ Utóbbi mellett kitüntetett szerepe volt a szellemi tanulmányoknak, a barátságnak, illetve bizonyos fokú önmegtartóztatásnak és egyszerűségnek. A vagyont illetően pedig úgy vélekedtek az epikureusok, hogy a nyugodt életet kellett biztosítani. Az ezen túlmenő vagyongyűjtés viszont károsnak számított. A vizsgált mű címével összefüggő görög *oikonomia* kifejezés már az ókorban összetett *terminus technicus* volt, s három kiemelt jelentéskörrel rendelkezett.⁴ Elsősorban a háztartáshoz tartozó terü-

² HAVAS L., *A Res publica libera története a 2–1. században = Római történelem*, L. HAVAS, HEGYI W. Gy., SZABÓ E., Budapest, 2007, 292.

³ T. O'KEEFE, *The Epicureans on Happiness, Wealth, and the Deviant Craft of Property Management* = https://www.academia.edu/9994257/The_Epicureans_on_happiness_wealth_and_the_deviant_craft_of_property_management, 1–8.

⁴ C. P. BALOGLOU, *The Tradition of Economic Thought in the Mediterranean World from the Ancient Classical Times Through the Hellenistic Times Until the Byzantine Times and Arab-Islamic World = Handbook of the History of Economic Thought. Insights on the Founders of Modern Economics*, ed. J. G. BACKHAUS, New York 2012, 24.

letek irányítását fedte, amelyet meghagytak a feleségnek. Az ezen kívül eső részek, a politikai tevékenységgel egyetemben a férfi dolgainak számítottak. A fogalom másodsorban a férfinak, mint a ház urának a tulajdonkezelésére utalt, harmadsorban pedig a filozófus saját javainak a kezelésére vonatkozott. Az *oikonomia* ugyanakkor a *polis*szal kapcsolatos politikai ügylettekkel és a *polis* anyagi javainak a kezelésével is összefüggésben állt. Philodémos művének angol fordítója, Tsouna, a következő címet adta a műnek: *On Property Managment*. Philodémos⁵ utalt arra, hogy a vagyontárgyaknak, pl. a földbirtoknak az *ataraxia* megteremtését kell szolgálniuk. A tanítás kulcsa tehát a helyes felhasználásban rejlett. Az *oikonomia* elsősorban a gyakorlati tudásra utalt, egy olyan készségre, amelynek segítségével valaki sikeresen használhatta fel a vagyonát vagy a tulajdonát.⁶ Philodémos számára az *oikonomia* egyaránt jelentette a jártasságot (*techné*), az empirikus gyakorlatot (*empeiria*) és az utóbbit magában foglaló szaktudást (*empeirias entechnou*). A fentiek alapján úgy vélem, hogy a mű tartalma egyaránt utal a filozófus anyagi vagy szellemi vagyonkezelésére, ezért adtam magyarul *A vagyonkezelésről* címet Philodémos művének.

Megállapíthatom, hogy a Kr. e. 2. század jelentős gazdaságtörténeti fejleménye volt a hellenisztikus és pun gazdálkodói mintákat követő *villa-gazdaság* felemelkedése Itáliában. Idősebb Cato⁷ (Kr. e. 234–149) még csak mellékesen ejtett szót a *De agri cultura* (*A földművelésről*) művében arról, hogy a birtok gazdája kényelmes lakóteret alakítson ki magának a birtokon történő időzés céljából. A Kr. e. 1. században tevékenykedő Marcus Varro (Kr. e. 116–27) *Rerum rusticarum libri tres* (*A mezőgazdálkodásról*) című munkájában tényként kezelte, hogy

⁵ PHILODEMUS, *On Property Managment*, transl. V. TSOUNA, Atlanta, 2012, col. XVI.21–25.

⁶ T. O'KEEFE, *i. m.*, 16.

⁷ M. PORCIUS CATO, *A földművelésről – Latinul és magyarul*, ford. KUN J., Budapest, 1966, 4.

az előkelők vidéki birtokai a gazdasági szerep mellett hangsúlyosan képviselték az igényes kialakítást. Külön figyelmet érdemel az a megjegyzése,⁸ amely szerint a vidéki ingatlanok némely helyiségeit egyes kortársak görög elnevezésekkel illették. Ugyanakkor maga Varro⁹ is szívesen alakította ki ingatlanát művelt és gyönyörködtető szellemben, amikor casinumi *villáj*át madárházzal (*aviarium*) és a Múzsáknak szentelt ligettel (*Museum*) látta el. Cicero¹⁰ pedig tudatosan törekedett arra, hogy vidéki lakhelyein újjáteremtse az *Academiát*, a *Lykeiont*, s építkezései során görög építészeti megoldásokat foganatosítson. A kialakítás hozzájárult ahhoz, hogy a tulajdonosokkal együtt a műveltség szelleme is otthonra leljen ezekben a lakóépületekben. Példának okáért Cicero,¹¹ Varro¹² és Lucullus¹³ egyaránt rendelkeztek magánkönyvtárakkal. A Kr. e. 1. században rendelkezésre állt a társadalmi pozíció, vagyon, képzettség, hogy a római elit kiemelkedő tagjai hozzáértő módon prezentálják a görög kultúrát írásaikban, illetve otthonaikban. Cicero¹⁴ a *Tusculanae disputationis* (*Tusculumi eszmecserék*) című művében kijelentette, hogy az ott lefestett diskurzusok görög mintát követtek, tehát a mű kerete egy többnapos beszélgetés, a *schola* volt. A beszélgetés egyik helyszínéül pedig az *Academiát* nevezte meg. Varro¹⁵

⁸ Marcus Terentius VARRO, *A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul*, Budapest, 1971, 2. praef. 2. ford. KUN J.,

⁹ VARRO, *i.m.*, 3.5.9.

¹⁰ vö. Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, transl. D. R. SCHAKLETON BAILEY, Stuttgart, 1987, 1.8.2.; Marcus Tullius CICERO, *De divinatione*, ed. G. REMO, Leipzig, 1975, 1.8. és Marcus Tullius CICERO, *Ciceronis Tusculanarum Disputationum Libri V*, ed. O. HEINE, Stuttgart, 1957, 2.3.

¹¹ Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad familiares, libri I–XVI*, ed. D. R. SCHAKLETON BAILEY, Stuttgart, 1988, 6.18.

¹² CICERO, *i.m.*, 9.4.

¹³ PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, Budapest, 2005, *Lucullus*, 42.1–3. ford. MÁTHÉ E.

¹⁴ CICERO, *Tusculanae Disputationes*, 1.4.; 3.3.

¹⁵ Marcus Tullius CICERO, *M. Tullii Ciceronis In M. Antonium Orationes Philippicae*

casinumi *villája* pedig otthona volt az emelkedett beszélgetéseknek, a tudományos, egyben írói tevékenységnek.

Philodémos és a De Oeconomica

Philodémos (kb. Kr. e. 110–30) Gadarából (ma: Umm Quais) származott.¹⁶ Athénban tanítványa lett a sidóni Zénón (kb. Kr. e. 150–75) epikureus filozófusnak. Philodémos a Kr. e. 70-es években települt Itáliába. Itt patrónusa lett a szenátori rangú Lucius Calpurnius Piso Caesonius (kb. Kr. e. 101 – Kr. e. 43 után). Piso Kr. e. 58-ban töltötte be a *consul* tisztséget. Itáliai megtelepülése után Philodémos az epikureizmus iránt érdeklődő csoportosulás tanítómestere lett.

Philodémos az egyik etikai tartalmú művét Vergiliusnak, Lucius Varius Rufusnak, Quintilius Varusnak és Plotius Tuccának ajánlotta.¹⁷ Egy másik művét pedig három Pisónak (az apának és két fiának) címezte. Az ajánlások arra utalnak, hogy Philodémos kapcsolati hálózata kiterjedt Róma társadalmi és kulturális elitjének bizonyos tagjaira. Horatius¹⁸ szintén ismerte Philodémost, illetve a Pisókat. Philodémosnak a vagyonnal és ingatlankezeléssel kapcsolatos gondolatai megjelentek Horatius¹⁹ költészetében.²⁰

A szakirodalom nem képvisel egységes álláspontot Philodémos és Herculaneum kapcsolatát illetően, még ha írásainak jelentős része

XIV, ed. P. FEDELI, P., Leipzig, 1982, 2.41.

¹⁶ D. BLANK, s.v. *Philodemus*. = *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. ZALTA, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/philodemus/>

¹⁷ HAJDU P., *Az epikureus fordulat és Horatius Ars poetická* = *Literatura*, 2013/3., 283–284.

¹⁸ Q. HORATIUS FLACCUS, *Q. Horati Flacci opera*, ed. F. KLINGER, Leipzig, 1959, *Saturae*, 1.2.

¹⁹ HORATIUS, *Saturae*, 2.2.

²⁰ S. YONA, *Horace, Ofellus and Philodemus of Gadara in Sermones 2.2*. = *Mnemosyne – A Journal of Classical Studies*. Vol. 69. (2016), 1.

a herculaneumi *Papirusz-villából* került is elő. Tsouna szerint Philodémos és körének székhelye Piso egyik vidéki háza lehetett Herculanum területén.²¹ Blank szerint csak annyi bizonyos, hogy a család Baiae (ma: Baia) környékén és a Nápolyi-öböl más területén birtokolt ingatlanokat.²² A *villában* megtalált papirusztekercsekre valószínűleg a Kr. u. 1. században másolták le a szövegeket, amely azonban túlmutat Philodémos életidején, s feltehetően több másoló kézírását őrzik a papiruszok. Blank azonban nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy a művek másolása már Philodémos életében megkezdődött. A jelenlegi ismeretek alapján elképzelhető, hogy a feltárások során tapasztalt tárolási mód és elhelyezkedés alapján a papiruszlelet filozófiai témájú írásai a *villa* könyvgyűjteményének egy speciális, ugyanakkor elszigetelt részét képezték. Utóbbi utalhatott arra, hogy a *corpus* jelentőségét veszítette a *villa* pusztulása előtt (Kr. u. 79), azonban a filozófus halála után is fennmaradt a munkássága iránti érdeklődés. Blank végezetül amellet érvelt, hogy a *Papirusz-villa* létesítése egyetlen fő építési szakaszt ölelt fel, s a *villában* eddig fellelt díszítő elemek Kr. e. 40 körülire datálhatóak. Ezek alapján a *Papirusz-villa* nem szolgálhatott Philodémos lakó- és alkotóhelyeként, s különösen nem Kr. e. 55-ben, amikor Cicero²³ szorosnak állította be Piso és a „Görög” (azaz Philodémos) kapcsolatát. Sider ezzel szemben úgy vélte, hogy Piso magáénak tudta ezt a *villát*.²⁴ Emiatt volt egy olyan tizenöt éves periódus, amikor kb. Kr. e. 55 és 40 között Philodémos az epikureus ideáloknak jobban megfelelő szerényebb hajlékban élt, míg Piso egy sokkal fényűzőbb rezidenciában. Mindenesetre megállapíthatom, ha

²¹ PHILODEMUS, *i.m.*, XI.

²² D. BLANK, s.v. *Philodemus*. = *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. ZALTA, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/philodemus/>

²³ Marcus Tullius CICERO, *Piso ellen – Kétnyelvű kiadás*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, 68–74. ford. PAP L.

²⁴ PHILODEMUS, *The Epigrams of Philodemus*, Introduction, Text and Commentary by D. SIDER New York–Oxford, 1997, 16.

Piso valóban birtokolta és lakta is a *villát*, Philodémos bizonyára gyakori vendége lehetett. A *Papirusz-villa* pedig legkésőbb Kr. u. 79-re egy olyan létesítménnyé vált, ahol a tulajdonos vagy meghívott vendége elegáns környezetben, értékes írárok között szentelheték idejüket a filozófia tanulmányozásának.

A *De Oeconomica* szövegét eredetileg a Kr. e. 1. század folyamán jegyezheték le.²⁵ A másolat kézírata pedig valamikor a Vezúv kitörése előtt készült el. A több szöveget is tartalmazó papirusztekercsnek csak az utolsó része őrződött meg, ezen belül is a vagyonkezeléssel kapcsolatos mű egyharmada. Az írás egy feltehetőleg kilenckötetes munka, a *De vitiis* (*Az erkölcstelenségekről*) zárókötete volt. Az első kritikai kiadás (1906) Christian Jensen²⁶ nevéhez fűződik. Az ezt követő elemzések erősen támaszkodtak erre az *editió*ra, ugyanakkor felvetettek újabb, a szöveg változtatásával kapcsolatos kísérletet. Tsouna több új értelmezést is nyújtott, de számos helyen eltérően alkalmazta a központosítást a kritikai kiadáshoz képest, így alapjaiban változtatta meg a Jensen-féle szöveget. Tsouna jelentette meg elsőként, a szöveg bilingvis, görög és teljes angol nyelvű fordítását.

A tanulmányban a mű felosztását kivéve, a konkrét szöveghelyek megjelölésekkor a Tsouna-féle *editió*t követtem. Kijelenthetem, hogy Philodémos műve beleilleszkedett az őt megelőző görög nyelvű, az ingatlan- és tulajdonkezelést, illetve háztartást tárgyaló irodalomba, így kapcsolódott például Xenophón (kb. Kr. e. 431–354) *Oeconomicus* (*A gazdálkodásról*), a Theophrastosnak (kb. Kr. e. 371–287) tulajdonított *Oikonomia* (*Gazdaságtan*) és Pseudo-Aristotelés (kb. Kr. e. 3. sz.) *Oikonomia* című (*Gazdaságtan*) műveihez. Fitzgerald

²⁵ T. J. FITZGERALD, *Early Greek Economic Thought = The Extramercantile Economies of Greek and Roman Cities – New Perspectives on the Economic History of Classical Antiquity*, edd. D. B. HOLLANDER, T. R. BLANTON IV, T. J. FITZGERALD, London–New York, 2019, 37–38.

²⁶ PHILODEMUS, *Philodemi Peri oikonomias qui dicitur libellus*, ed. C. JENSEN, Lipsiae, 1906.

a következőképpen osztotta fel Philodémos művét:²⁷ 1. rész: Philodémos semleges állásfoglalása Xenophónnal és Theophrastossal kapcsolatosan, tehát az „A” és „B” szöveghasábok; 2. rész: Xenophón (frag. 1. és 2. szöveghasábok, illetve col. I–VII.37.) és Theophrastos kritikája (col. VII.3–XII.1.); 3. rész: col. XII.2–XXVIII.10.

Az *Oeconomicá*val foglalkozó kutatás egyik fontos problémája, hogy Philodémos mennyiben lépett túl epikureus előképein, s mennyire tekinthető eredeti gondolkodónak.²⁸ Dorandi úgy gondolta, hogy Philodémos nem volt nagyformátumú filozófus.²⁹ Mindenekelőtt tanítója, Zénón gondolatvilágának a közvetítőjeként kell rá tekinteni. Fitzgerald utalt azokra a megállapításokra, amelyek szerint a mű utolsó részében³⁰ a szerző az Epikuros belső köréhez tartozó lampsakosi Métrodórost (kb. Kr. e. 330–277) idézte.³¹ Métrodóros³² ugyanis szintén írt egy, *A gazdagságról* című értekezést. Tsouna viszont úgy vélte, hogy ez az utolsó rész Philodémos eredeti tanítását foglalta magába.³³ Egyetérttek a Fitzgerald által is idézett megállapítással, hogy Philodémos hasznosította elődei tudását, de Itáliában alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz.³⁴ Tanításait hozzáigazította római hallgatóságához, ezért továbbgondolta mesterei bizonyos megállapításait.

Philodémos³⁵ többek között arról értekezett a *De Oeconomia* című művében, hogy egy filozófus (s nem akárki) számára mi a megengedett

²⁷ FITZGERALD, *i.m.*, 38.

²⁸ FITZGERALD, *i.m.*, 38–39.

²⁹ T. DORANDI, s.v. *Philodemos* = *Der neue Pauly – Enzyklopädie der Antike Altertum*, edd. H. CANKI, H. SCHNEIDER, Band 9. Or–Poi, Stuttgart–Weimar, 2000, 827.

³⁰ PHILODEMUS, *On Property Managment*, col. XII.45–XX.35.; col. XXII.17–XXIII.36.

³¹ FITZGERALD, *i.m.*, 38–39.

³² Diogenész LAERTIOSZ, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei I–II.*, ford. ROKAY Z., Budapest, 2005–2007, 10.22–24.

³³ FITZGERALD, *i.m.*, 39.

³⁴ Uo.

³⁵ PHILODEMUS, *On Property Managment*, col. XII. 5–17.

hozzáállás a vagyonkezelés (azon belül is az ingatlanbirtoklás) kapcsán.³⁶ Philodémos első hallásra nem egy tipikus úriembernek vagy egy kívülálló laikusnak címezte a művét, hanem a filozófusnak, általános értelemben. Ez az általános értelemben vett megszólítás viszont arra utal, hogy a mű minden olyan személynek szól, aki ügyel arra, hogy az epikureizmus elvei szerint éljen. Más szavakkal: megfelelő képzéssel az egyén lehetőséget nyer arra, hogy gyakorolhassa a filozófusi életvitelt. Philodémos elsősorban azt igyekezett meghatározni, hogy azok a személyek, akik filozófusi életmódot kívánnak folytatni, hogyan foglalkozhatnak ingatlankezeléssel, anélkül hogy kompromittálnák az etikai elveiket, vagy veszélyeztetnék a boldogságukat. Philodémos³⁷ úgy vélte, ha valaki a maga keze munkájával dolgozik a földbirtokán, akkor szintén kevésbé tud törekedni a boldogságra. Ha viszont földbirtokosként birtokainak bérbeadásából vagy a rabszolgák mezőgazdasági munkájából szerzi a bevételeit, egyenesen tiszteletet érdemel. Az igazi birtoklás pedig azt jelentette, hogy a filozófus nemcsak elfogadja vagy tolerálja saját földműveseit, hanem vágyakoznia is kell utánuk. Ez az indoklás végeredményben öncélú: ugyanis a földműves kétkezi munkája biztosítja a filozófus kellemes életét. Philodémos összekötötte egymással a filozófus és a fölbirtokos alakjait. A filozófusnak olyan nyájas földbirtokosnak kell lennie, aki vidéki ingatlanát egy békés, visszavonulásra alkalmas helyszínnek szenteli, ahol virágzik a filozófia és elérhetővé válik a valódi élvezet, kellemes barátok társaságában.

Philodémos tehát az epikureizmus keretei közé az előkelő, földbirtokos rómaiaknak megfelelő, arisztokratikus ideát illesztett be.³⁸ A tanítás alapján így egy epikureus tanokat követő római úriember kényelmes és a tanulmányoknak szentelt visszavonultságban élhetett,

³⁶ Uo., col. XXV, XXXIX–XL.

³⁷ Uo., col. XXIII.1–22.

³⁸ C. E. NEWLANDS, *Statius's Silvae and the Poetics of Empire*, Cambridge, 2002, 138.

miközben élvezte a tudós szabadidőt (*docta otia*). Philodémos ajánlata, hogy a római arisztokraták nyissák meg vidéki birtokaikat a filozófia előtt, jól alkalmazható volt a Kr. e. 1. század társadalmi és politikai viszonyai között: egy olyan időszakban, amikor egyaránt képviseltette magát a hatalmas magánvagyon és a politikai anarchia.

Az alábbiakra szintén szeretném felhívni a figyelmet. Philodémos³⁹ hangsúlyozta, hogy a filozófus számára a legjobb pénzkereseti lehetőség a filozófia tanítása volt. A földművelés ideájának beemelése azonban felfogható Philodémos rugalmas gesztusaként is, amelyet arisztokrata-földbirtokos hallgatóságának tett. Neapolis és vidéke pedig egyaránt alkalmas volt elméleti tanulmányok folytatására és azok kipróbálására, vagy a hagyományos életmód gyakorlására. Vizsgálatunkat ezért érdemes néhány adalékkal kiegészíteni nem csupán a *genius loci*, hanem a vidék földrajzi adottságai kapcsán is. Strabón⁴⁰ szerint a Neapolist is magában foglaló Campaniát egyaránt jellemezték jó gabona, gyümölcs, zöldség, bor és olajtermő vidékek. A Vezúv lejtőinek vulkanikus talaja pedig szintén termékenynek számított. Strabón (kb. Kr. e. 63 – Kr. u. 23) korában Neapolis számos görög kulturális elemet tudott felmutatni: *gymnasionok* (tornacsarnokok), *ephébaionok* (az ifjak testgyakorló terei), *phratriák*, (nemzetségi csoportok), görög nevet viselő rómaiak. S a rómaiak szívesen látogattak Neapolisba, hogy megtapasztalják a hellén „életérzést”. A Misenumi-hegyfok környéke pedig sűrűn be volt építve városokkal, lakóházakkal, ültetvényekkel, így a térség egyetlen település benyomását nyújtotta. A kései köztársaság több prominens személyisége is a környéken tartott fenn birtokot. Cornelius Sulla⁴¹ miután lemondott a hatalomról cumaei (ma: Cuma) birtokára vonult vissza, halászattal és vadászattal foglalkozott. Varro⁴² szintén

³⁹ Uo., col. XIII.22–36.

⁴⁰ STRABÓN, *Geographika*, ford. FÖLDY J., Budapest, 1977, 5.4.3., 7–8.

⁴¹ APPIANOS, *Róma története*, ford. I. HAHN et al., Budapest, 2008, 13.488.

⁴² vö. Marcus Tullius CICERO, *Academica*, ed. O. PLASBERG, Leipzig, 1922, 1.; CICERO, *Epistulae ad familiares*, 9.5.3.

birtokolt ingatlant Cumae közelében. Lucius Lucullus⁴³ halastavakat és pazar *villát* tartott fenn Neapolis közelében. Quintus Hortensius⁴⁴ Bauli (ma: Bacoli) közelében létesített *villát* és halastavakat. Seneca⁴⁵ pedig látta Scipio Africanus birtokát Liternumban (az egykori Cumae közelében), illetve Gaius Marius, Gnaeus Pompeius és Iulius Caesar *villáit* Baiae környékén.

Összegzés

Cicero⁴⁶ elismerően nyilatkozott Philodémoszról, s azt is fontosnak tartotta, hogy a filozófiát tiszta forrásból, görög földön vagy görög tudósoktól tanulmányozzák a rómaiak. Ugyanakkor annak volt híve, hogy honfitársai megfelelő nyelvi és ismeretelméleti háttérrel tárgyalhassák a filozófiai kérdéseket, s tovább is gondolják azokat, s ez többet jelentett annál, mintha csak könyveket vettek volna a kezükbe. Cicero⁴⁷ a maga tuscolumi (a mai Frascati közelében) birtokán is kialakította az *Academiát* és a *Lykeiont*. Műveiben (*Academica*, *Brutus*, *De oratore*) a diskurzus-jelenetek több személy között, párbeszédes formában játszódtak le, akárcsak a görög filozófiai iskolákban. Varro⁴⁸ a mezőgazdaságot mint *ars et scientia* népszerűsítette a fentebb már idézett írásában. Munkájában szintén a dialógus játszotta a fő szerepet, a helyszínnek Tellus templomának

⁴³ vö. C. PLINIUS Secundus, *C. Plinii Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*, edd. L. JAN, K. MAYHOFF, Stuttgart, 1967–1970, 9.170.; VARRO, *i.m.*, 3.17.9.

⁴⁴ VARRO, *i.m.*, 3.17.5.

⁴⁵ Lucius Annaeus SENECA, *Ad Lucilium Epistulae Morales I–III*, ed. R. M. GUMMERE, London–New York 1925, 86.; 51.11.

⁴⁶ vö. Marcus Tullius CICERO, *De finibus bonorum et malorum libri quinque*, ed. T. SCHICHE, Leipzig, 1961, 2.35.; CICERO, *Academica*, 1.4–5.; CICERO, *Tusculanae Disputationes*. 1.1., 3.; 2.2.

⁴⁷ vö. CICERO, *De divinatione*, 1.8.; CICERO *Tusculanae Disputatines*, 3.3.

⁴⁸ VARRO, *A mezőgazdaságról*, 1.3.

padjai, vagy a *Villa Publica* (a Campus Martiuson) árnyékos helyei voltak. A műveltség elsajátításának görög eredetű szokása volt, hogy a magasabb pozíciók felé törekvő rómaiak⁴⁹ tanítványul szegődtek egy mester mellé, vagy egy filozófiai iskola hallgatói lettek. Ezek a szokások pedig rámutattak arra, ahogyan a görög műveltségi elemek képviseltették magukat a római társadalom felső rétegeiben.

A kései köztársaság korában a művelődni vágyó rómaiak megfelelő helyszínt találtak Neapolis vidékét illetően. Utóbbi kellően kiépített volt ahhoz, hogy a rómaiak számára ideális helyszín legyen, ahol a görög kultúrát Magna Graecia egykori telepesei honosították meg. Ugyanakkor relatív idő alatt visszatérhettek a hivatali és politikai élet színterére, Rómába. A földalapú vagyonszerzés, a műveltség, hatalom és ízlés pedig együttesen lehetővé tették, hogy a szofisztikált eszmefuttatás társuljon az ingatlankezelés összetett kérdésével.

Cicero, Varro vagy Lucullus itáliai *villái* egyrészt a filozófiai iskolákat, másrészt az alexandriai vagy a pergamoni könyvtárakat kívánták megidézni, de nemcsak külsőre, hanem az utóbbiaknak megfelelő szellemben.⁵⁰ Cicero⁵¹ irodalmi elképzelése szerint a *villa*-beli beszélgetések különböző filozófiai irányzatoknak adhattak helyet. Philodémios⁵² koncepciója vagy Varro⁵³ irodalmi listája pedig arra utaltak, hogy a rómaiak rusztikus ideáikhoz⁵⁴ megfelelő ismeretelméleti háttér

⁴⁹ vö. PLUTARKHOSZ, *Cato Maior*, 2.; *Cicero*, 2., 4–5.; Publius VERGILIUS Maro, *Appendix Vergiliana*, ed. O. RIBBECK, Lipsiae, 1868. 5.

⁵⁰ ACÉL Zs., *Contextus és corpus. A korpusz-metafora kialakulása és Cicero könyvgyűjteményei.* = Ókor, 2012/4., 45.

⁵¹ vö. Marcus Tullius CICERO, *De oratore*, ed. C. F. W. MUELLER, Leipzig, 1907, 1.28.; 2.20. és CICERO, *De finibus*, 1.5.; 3.3.

⁵² PHILODEMUS, *i.m.*, col. XXIII.1–22.

⁵³ VARRO, *A mezőgazdaságról*, 1.8–10.

⁵⁴ vö. Marcus Tullius CICERO, *De officiis*, ed. C. ATZERT, Leipzig, 1971, 1.42.; Publius VERGILIUS Maro, *Georgica*, ed. G. B. CONTE, Berlin–Boston, 2013, 2.458–476; 2.490–542.; Albuius TIBULLUS, *Albuii Tibulli Aliorumque Carmina*, ed. G. LUCK, Stuttgart–Leipzig, 1998, 1.1.5–10.

kapcsolódott a Kr. e. 1. században. Ezek a kulturális elemek (könyvtár, filozófiai értekezés) inkább kötődtek a városhoz (pl. Alexandria, Pergamon), még ha az epikureizmus éppenséggel Athén⁵⁵ városfalai elől indult hódító útjára. Példának okáért egy tusculumi közegben elhelyezkedő ingatlan⁵⁶ város közeli helynek számított, s egy itteni *villa*⁵⁷ egyaránt szolgálhatott háttérül emelkedett beszélgetéseknek, nyújthatott anyagi fedezetet és kötődhetett Rómához.

Szövegkiadások

Albius TIBULLUS, *Albii Tibulli Aliorumque Carmina*, ed. G. LUCK, Stuttgart–Leipzig, 1998.

APPIANOS, *Róma története*, ford. I. HAHN et al., Budapest, 2008.

M. Porcius CATO, *A földművelésről – Latinul és magyarul*, ford. KUN J., Budapest, 1966.

Marcus Tullius CICERO, *De oratore. Brutus*, ed. C. F. W. MUELLER, Leipzig, 1907.

Marcus Tullius CICERO, *De finibus bonorum et malorum libri quinque*, ed. T. SCHICHE. Leipzig, 1961.

Marcus Tullius CICERO, *Academica*, ed. O. PLASBERG, Leipzig, 1922.

Marcus Tullius CICERO, *Ciceronis Tusculanarum Disputationum Libri V*, ed. O. HEINE, Stuttgart, 1957.

Marcus Tullius CICERO, *De natura deorum*, ed. O. PLASBERG, Leipzig, 1964.

Marcus Tullius CICERO, *De officiis*, ed. C. ATZERT, Leipzig, 1971.

Marcus Tullius CICERO, *De divinatione*, ed. G. REMO, Leipzig, 1975.

Marcus Tullius CICERO, *De senectute*, transl. W.A. FALCONER, Cambridge (Massachusetts)–London, 1979.

Marcus Tullius CICERO, *M. Tullii Ciceronis In M. Antonium Orationes Philippicae XIV*, ed. P. FEDELI, P., Leipzig, 1982.

Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, transl. D. R. SCHAKLETON BAILEY, Stuttgart, 1987.

⁵⁵ CICERO, *De finibus*, 5.1.

⁵⁶ CICERO, *De oratore*, 1.98.

⁵⁷ vö. CICERO, *De oratore*, 1.27.; CICERO, *Epistulae ad familiares*, 16.18. és CICERO, *Tusculanae Disputationes*, 1.4.; 4.4.

- Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad familiares, libri I–XVI*, ed. D. R. SCHAKLETON BAILEY, Stuttgart, 1988.
- Marcus Tullius CICERO, *Piso ellen – Kétnyelvű kiadás*, ford. PAP L., Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015.
- Q. HORATIUS FLACCUS, *Q. Horati Flacci opera*, ed. F. KLINGER, Leipzig, 1959.
- Diogenész LAERTIOSZ, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei I–II.*, ford. ROKAY Z., Budapest, 2005–2007.
- PHILODEMUS, *Philodemi Peri oikonomias qui dicitur libellus*, ed. C. JENSEN, C., Lipsiae, 1906.
- PHILODEMUS, *The Epigrams of Philodemos*, Introduction, Text and Commentary by D. SIDER New York–Oxford, 1997.
- PHILODEMUS, *On Property Managment*, transl. V. TSOUNA, Atlanta, 2012.
- C. PLINIUS SECUNDUS, *C. Plinii Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*, edd. L. JAN, K. MAYHOFF, Stuttgart, 1967–1970.
- PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ E., Budapest, 2005.
- LUCIUS ANNAEUS SENECA, *Ad Lucilium Epistulae Morales I–III*, ed. R. M. GUMMERE, London–New York 1925.
- STATIUS PUBLIUS, *Erdők – Latinul és magyarul*, ford. MURAKÖZY GY., Budapest, 1979.
- STRABÓN, *Geógraphika*, ford. FÖLDY J., Budapest, 1977.
- The Greek Anthology I–V*, transl. W. R. PATON, London–New York, 1916–1918.
- Marcus Terentius VARRO, *A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul*, ford. KUN J., Budapest, 1971.
- Publius VERGILIUS MARO, *Appendix Vergiliana*, ed. O. RIBBECK, Lipsiae, 1868.
- Publius VERGILIUS MARO, *Georgica*, ed. G. B. CONTE, Berlin–Boston, 2013.

Bibliográfia

- ACÉL ZS, *Contextus és corpus. A korpusz-metafora kialakulása és Cicero könyvgyűjteményei.* = Ókor, 2012/4., 43–50.
- C. P. BALOGLOU, *The Tradition of Economic Thought in the Mediterranean World from the Ancient Classical Times Through the Hellenistic Times Until the Byzantine Times and Arab-Islamic World = Handbook of the History of Economic Thought. Insights on the Founders of Modern Economics*, ed. J. G. BACKHAUS, New York 2012, 7–93.
- D. BLANK, s.v. *Philodemus.* = *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. ZALTA, (The Spring 2019 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/philodemus/> Utolsó megtekintés: 2019.04.24.

- T. DORANDI, s.v. *Philodemos* = *Der neue Pauly – Enzyklopädie der Antike Altertum*, edd. H. CANKI, H. SCHNEIDER, Band 9. Or-Poi, Stuttgart–Weimar, 2000, 822–827.
- T. J. FITZGERALD, *Early Greek Economic Thought = The Extramercantile Economies of Greek and Roman Cities – New Perspectives on the Economic History of Classical Antiquity*, edd. D. B. HOLLANDER, T. R. BLANTON IV, T. J. FITZGERALD, London–New York, 2019, 29–50.
- HAJDU P, *Az epikureus fordulat és Horatius Ars poeticája* = *Literatura*, 2013/3., 281–288.
- HAVAS L., *A Res publica libera története a 2–1. században = Római történelem*, L. HAVAS, HEGYI W. Gy., SZABÓ E., Budapest, 2007, 253–371.
- C. E. NEWLANDS, *Statius's Silvae and the Poetics of Empire*, Cambridge, 2002.
- T. O'KEEFE, *The Epicureans on Happiness, Wealth, and the Deviant Craft of Property Management* = https://www.academia.edu/9994257/The_Epicureans_on_happiness_wealth_and_the_deviant_craft_of_property_management Utolsó megtekintés: 2019.05.28.
- S. YONA, *Horace, Ofellus and Philodemus of Gadara in Sermones 2.2.* = *Mnemosyne – A Journal of Classical Studies*. Vol. 69. (2016), 1–18.

